T.C.
ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

XIX. YÜZYILDA TÜRKİSTANLI HACILARIN HAC YOLCULUĞU

Yüksek Lisans Tezi

Dyikanbek SHAMSHIDIN UULU

TEMMUZ - 2019

ANKARA

XIX. YÜZYILDA TÜRKİSTANLI HACILARIN HAC YOLCULUĞU

Dyikanbek SHAMSHIDIN UULU

TARAFINDAN

ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ'NE
SUNULAN TEZ

TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEMMUZ 2019

ONAY SAYFASI

Dyikanbek SHAMSHİDİN UULU tarafından hazırlanan "XIX. YÜZYILDA TÜRKİSTANLI HACILARIN HAC YOLCULUĞU " adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği/ oy çokluğu ile Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Ünvanı Adı Soyadı	Kurumu	İmza
Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi	
Prof. Dr.Seyfettin ERŞAHİN	Ankara Üniversitesi	
Doç. Dr. Sıddık ÇALIK	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi	

Tez Savunma Tarihi: 18. 06. 2019

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olması için şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü V

Doç. Dr. Seyfullah YILDIRIM

Bu tez çalışmasının kendi çalışmam olduğunu, tezin planlanmasından yazımına kadar bütün aşamalarda patent ve telif haklarını ihlal edici etik dışı davranışımın olmadığını, bu tezdeki bütün bilgileri akademik ve etik kurallar içinde elde ettiğimi, bu tezde kullanılmış olan tüm bilgi ve yorumlara kaynak gösterdiğimi beyan ederim.

Adı Soyadı : Dyikanbek SHAMSHİDİN UULU

İmza :

ÖZET

XIX. YÜZYILDA TÜRKİSTANLI HACILARIN HAC YOLCULUĞU

Shamshidin Uulu, Dyikanbek
Yüksek Lisans, Tarih Anabilim Dalı
Tez Yöneticisi: Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR
Temmuz 2019, xii+76 sayfa

Hac farizası bütün Müslümanların yapmaya özen gösterdiği İslam dinindeki en önemli ibadetlerden biridir. Bu ibadeti diğer Müslümanlar gibi Türkistanlı Müslümanlar da yerine getirmek için her zaman çaba göstermişlerdir. Tarihin farklı dönemlerinde Afganistan, Hindistan, İran ve Hazar – Kafkaslar – Kırım – İstanbul'u hac güzergahı olarak kullanmışlardır. Ayrıca XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rusya'nın Türkistan bölgesini hakimiyet altına alması hac ibadetini de önemli ölçüde etkilemiştir. Rusya hac ibadetinin tüm Müslümanları birleştirici unsur olmasından endişelendiği için oldukça dikkatli bir politika izlemiştir. Kesin olarak hac adaylarını bundan alıkoyamasa da bazen duruma göre çeşitli bahaneler uydurarak onları engellemeye çalışmıştır. Hac yolculuğunu zorlaştıran diğer sebeplerden biri de Türkistan hanlıklarının İran ile anlaşmazlıklarıdır. Bu nedenle diğer hac güzergahlarına göre daha uzun sürmesine rağmen Türkistanlı hacılar Osmanlı toprakları üzerinden hacca gitmişlerdir. Çünkü Osmanlı Devleti bütün Müslümanların hâmisi olarak hacılara her türlü yardımda bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, Osmanlı Devleti, Özbek Tekkeleri, Rusya, Türkistanlı Hacılar.

ABSTRACT

THE PILGRIMAGE OF TURKISTANI MUSLIMS IN THE XIX. CENTURY

Shamshidin Uulu, Dyikanbek
MA., Department of History
Supervisor: Prof. Dr. Hüseyin Çınar
July 2019, xii+76 pages

The pilgrimage is one of the most significant divine services that all Muslims perform in Islam. Like other Muslims, Turkistani Muslims had always spent considerable effort to try to conduct this act of worship. They used various paths through: Afghanistan, India, Iran, and the Caspian *(Caucasus, Crimea, and Istanbul)* as pilgrimage routes throughout different periods of history. Problematically, Russia had dominated the Turkistani region in the second half of the nineteenth century which had a notable impact on pilgrimage. Russia had followed a very cautious policy against them due to their concern that the pilgrimage had been a unifying phenomenon for all Muslims. Although the pilgrimage candidates could not be detained completely, Russia continually tried to prevent their progress by putting forward various subterfuges. Another cause that had made the pilgrimage journey troublesome was the disagreements between Turkistan Khanates and Iran. For these reasons, the pilgrims from Turkistan changed their course towards the Ottoman domain, despite it being longer than alternative routes. Thus, the Ottoman Empire had provided appropriate grounds and support for the pilgrims as the shield to protect all Muslims.

Keywords: Istanbul, Ottoman Empire, Russia, Turkestan pilgrims, Uzbek lodges.

TEŞEKKÜR

Bu çalışmanın yürütülmesi sırasında desteğini ve kıymetli zamanını esirgemeyen, tüm araştırma boyunca ki rehberlikleri, tavsiyeleri, tenkitleri ve destekleri için danışmanım Prof. Dr. Hüseyin Çınar'a ve değerli fikirleriyle yol gösteren Prof. Dr. Seyfettin Erşahin'e sonsuz teşekkür ve saygılarımı sunarım. Yüksek Lisans derslerim boyunca bilgi ve birikimleri ile nitelikli bir eğitim programı sunan, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı'nın tüm değerli hocalarına ve Türkiye'de eğitim almam için yardım edip çeşitli imkanları sağlayan Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığına gönülden teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖZET iv
ABSTRACT v
TEŞEKKÜR vi
İÇİNDEKİLER vii
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ ix
ŞEKİLLER DİZİNİ x
TABLOLAR DİZİNİ xi
GİRİŞ 1
1. Konu ve İçerik 1
2. Dönemi 1
3. Araştırmanın kaynakları üzerine 2
3.1. Birincil kaynaklar 2
3.2. İkincil Kaynaklar 2
BÖLÜM I 4
TÜRKİSTAN'DA İSLAM DİNİ VE HAC 4
1.1. Türkistan Adı 4
1.2. Türkistan'da Kurulan Devletler 5
1.2.1. Timurlular 6
1.2.2. Özbek Hanlığı 6
1.2.3. Hive Hanlığı 6
1.2.4. Buhara Emirliği 7
1.2.5. Hokand Hanlığı 8
1.3. Türkistan Bölgesinde İslam Dininin Yayılması 9
1.4. İslam Dininde Hac Kavramı 10
1.5. Türkistan'da Hac İbadetinin Siyasi Boyutu 11
1.6. Türkistan'da Hac İbadetinin İfâsı 16
1.6.1. Dellâllar 20
1.6.2. Şauşlar 21
1.6.3. İzin Belgesi Alma 22
1.7. Türkistan'da Hac İbadetinin Kültürel Boyutu 24
1.7.1. Hac İbadeti ile İlgili Gelenekler 25
1.7.2. Hacı Adı ve Hacılara Hürmet 26

1.8. Türkistan'da Hac İbadetinin Ekonomik Boyutu 28
1.9. Hac Yolculuğuna Engel Olan Salgın Hastalıklar 32
BÖLÜM II 39
TÜRKİSTANLI HACILAR VE OSMANLI DEVLETİ 39
2.1. Osmanlı Devleti'nin Hac Organizasyonu 39
2.2. Türkistanlı Hacıların Konakladığı Tekkeler 44
2.2.1. Üsküdar Özbekler Tekkesi 45
2.2.2. Buhâra Tekkesi (Özbek Tekkesi) 46
2.2.3. Kudüs'teki Özbek Tekkesi 49
2.3. Türkistanlı Elçilerin Hac Yapması 50
2.4. Devlet Görevlilerinin Hac Yapması 54
2.5. Din Adamlarının Hac Yapması 56
2.6. Türkistanlı Hacıların Mekke'ye Götürdükleri Hediyeleri 58
2.7. Hicaz Demiryolu ve Türkistanlı Hacılar 58
SONUÇ 60
KAYNAKLAR 63
EKLER 68
Ek- 1. Hokand hakiminin veziri Seyyid Bahadır'ın, Farsça Tercümanı Örfi Efendi'yle birlikte padişahın huzuruna kabul edileceklerine dair irade-i seniyye. 68
Ek-2. Buhâra Hâkimi'nin, Mirza Hacı Sabır'ın Gasbolunan Parasının Tahsilini Rica Etmesi 70
Ek-3. Buhâralı Şeyh Ahmed Efendi'nin Yevmiye Tahsisi ile Hacca Gönderilmesi 71
Ek 4. Hokand Şeyhülislâm-zâdesi Hacı Ahmed Efendi'ye Atiyye Verilmesi 74

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

a.g.e	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı Geçen Makale
a.g.md	Adı Geçen Madde
bk.	Bakınız
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
Haz.	Hazırlayan
s.	Sayfa
TTK	Türk Tarih Kurumu
TDVİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Yay	Yayınlayan

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1. Osmanlı Döneminde Hac Yolları 43
Şekil 2. Türkistanlı Hacıların Astrahan, Karadeniz'in Küzeyi ve İstanbul Üzerinden Hicaz Hac Yolu Güzergahı 43
Şekil 3. Türkistanlı Hacıların Afganistan Üzerinden Hicaz Hac Yolu Güzergahı 44
Şekil 4. Türkistanlı Hacıların İran Üzerinden Hicaz Hac Yolu Güzergahı 44

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 1. XIX. Yüzyılın Sonları ve XX. Yüzyılın başlarında Bazı Türkistanlı Hacıların Hacca Gittiği Yılları, Yaşları ve Mal Varlıkları 31

Tablo 2. XIX. Yüzyılın Sonları ve XX. Yüzyılın başlarında İzin Belgesi Alan Bazı Türkistanlı Hacıların Hacca Gittiği Yılları ve Bölgeleri..... 37

Tablo 3. Kudüsteki Özbek Tekkesinde Kalan Bazı Türkistanlı Hacıların Nüfuz Bilgileri ve Hacca Gittiği Yılları..... 50

GİRİŞ

1. Konu ve İçerik

Türkistanlı Müslümanlar İslam dininin temel ibadetlerinden biri olan hac vazifesini yerine getirmek için Ortaçağlardan itibaren Mekke'ye gitmişlerdir. Mekke ve Medine'nin bölgeye oldukça uzak olması ve aylarca süren yolculuğun meşakatli geçmesi hacı adaylarını, bu ibadeti yerine getirmekten vazgeçirmemiştir. Türkistanlı hacılar tarihin farklı dönemlerinde Afganistan, Hindistan, İran ve Hazar – Kafkaslar – Kırım – İstanbul hac güzergahını hac yolu olarak kullanmışlardır. Ancak bu güzergahlardan biri veya bir kaçı bazen siyasi ve dinî sebeplerden kaynaklanan çatışmalardan dolayı kapanmıştır. XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde Müslümanların kutsal toprakları Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altına geçmiştir. Osmanlılarla birlikte hac, ibadet olmasının yanı sıra, kültürel, siyasi ve ekonomik boyutları ile de önem kazanmıştır. Özellikle, XIX. yüzyılın ortasında Rusya'nın Türkistan bölgesindeki yayılmacı politikası Türkistanlı Müslümanların dini hayatını ve onun bir farizası olan hac ibadetini de önemli ölçüde etkilemiştir.

2. Dönemi

Bu çalışmada bahsedilen dönemde, Türkistan bölgesinde hac ibadetinin algılanışı, bu ibadeti yerine getirmek isteyen Müslümanların karşılaştıkları problemler, hac için yapılan hazırlıklar, sefer güzergahları, karşılaşılan engeller, gidiş ve dönüş yolunda yaşanan sıkıntılar, Osmanlı Devleti'nin Türkistanlı hacılara sağladığı imkanlar gibi konular dini, siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik yönlerden ele alınıp incelenmiştir. Bilhassa XIX. yüzyılda Rusya'nın Türkistan coğrafyasındaki yayılmacı ve işgalci politikası, bölge Müslümanlarının hac ibadetini yerine getirmekte çektikleri sıkıntılar had safhaya ulaşmıştır. Bu konu da çalışma içinde ele alınmış, hatıralar ve konu ile ilgili eserlerde yer alan bilgiler çerçevesinde incelenmiştir. Bilhassa XIX. yüzyıldan itibaren Türkistanlı hacılar için hac ibadeti, dini yönü kadar siyasi yönü de öne çıkan bir ibadet olmuştur. Dönemin bütün siyasi,

ekonomik ve askeri baskılarına rağmen, bölge Müslümanları, uzun ve meşakkatli bir yolu büyük bir cesaret ve azimle katetmişler, hac farizalarını yerine getirmeye çalışmışlardır. Bu çalışmada, bir nebze de olsa hac yolunda yaşanan olaylar, dini, sosyal, kültürel ve ekonomik yönleriyle, ve genel hatlarıyla ele alınmış ve değerlendirilmiştir.

Bu çalışma iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Türkistan'daki hac ibadetinin siyasi, kültürel, ekonomik boyutları ve hac ibadetinin ifası ele alınmıştır. İkinci bölümde ise XIX.yüzyılda Osmanlı toprakları üzerinden hacca giden Türkistanlı hacılar ve Osmanlı Devleti'nin onlara yaptığı yardımları ve hacıların konakladıkları mekanlar gibi konular ele alınmıştır.

3. Araştırmanın kaynakları üzerine

3.1. Birincil kaynaklar

Bu çalışmada konu ile ilgili hem Türkiye'de hem de Kırgızistan'da yayımlanan Türkçe, Kırgızca, Rusça, Kazakca ve Özbekçe kitaplar ve makalelerden yararlanılmıştır. Ana kaynak olarak Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nin yayınladığı *Belgelerde Osmanlı Türkistan ilişkileri*[1] ve *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri*[2] isimli çalışmalarda yer alan XIX. yüzyıldaki Türkistanlı hacılar ile ilgili Osmanlı Arşivi'nden temin edilen belgeler kullanılmıştır.

3.2. İkincil Kaynaklar

Konu üzerine daha önce kapsamlı bir şekilde yapılan çalışmaya rastlanmamıştır. Ancak günümüzde Türkistan bölgesinde yer alan ülkelerde sadece kendi bölgesindeki Müslümanların hac yolculuğu ile ilgili bilgileri içeren eserler mevcuttur. Örneğin, 1996 yılında yayınlanan *Kacıga Bargan Kazaktar/Hacca Giden Kazaklar* adlı eser Kazakistan'da bulunan hacılar ile ilgili önemli bilgileri vermektedir. Söz konusu eserde XIX. yüzyılda Türkistan'da hac ve Rusya'nın hac ibadetine olan yaklaşımı ele alınmıştır.[3]

---

[1] *Belgelerle Osmanlı-Türkistan ilişkileri (XVI-XX.Yüzyıllar),* Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yanın Nu: 70, Ankara 2015.

[2] *Osmanlı Devleri ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dair Arşiv Belgeleri, (1687 - 1908 Yıllar arası),* Ankara 1992.

[3] Калмукан Исабай, Байжан Ата, *Кажыга барган казактар*, Алматы 1996. s.34. (Kalmukan İsabay, Baycan Ata, *Kacıga bargan kazaktar/Hacca giden kazaklar,* Almatı 1996).

Bununla beraber Aytmatova Zarnigor'un *Orta Asya'da dinî siyaset ve hac ziyaretinin tarihi meseleleri* adlı çalışması, Türkistanlı Müslümanların hac ibadeti ile ilgili önemli bilgileri içermektedir. Ayrıca XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında Türkistan bölgesinde çıkarılan "Türkistanskiy vedomosty" (Türkistan Haberleri) gazetesinde yayınlanan hac ibadetini ele alan haberler ve makalelerden yararlanılmıştır.[4] Buna ilave olarak Ş. A. Hayitov,[5] D. Alimova, S. Şadmanova'nın[6] makalelerindeki Türkistan'daki hac ibadeti hakkında bilgilerden istifade edilmiştir.

Türkiye'de de Türkistan'daki hac ibadeti üzerine yapılan çalışmaların önemi büyüktür. Çünkü Türkistanlı hacıların hacca giderken Osmanlı toprakları üzerinden geçmeleri ve onlar ile ilgili Türkiye Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivindeki belgeler konuyu aydınlatmamıza ışık tutmaktadır. Çalışmamızda Türkiye'de konu ile ilgili yapılmış Seyfettin Erşahin'in "Osmanlı Devleti ve Türkistan Müslümanlarının Hac seferleri",[7] Mustafa Güler'in "XIX. Asırdan Günümüze Kırgızistan'da Hac Olgusu ve Osmanlı Devleti'nin Bölge Hacılarına Yaklaşımı",[8] Yusuf Sarınay'ın "Türkistanlı Hacıların Ziyaret Merkezi Olarak İstanbul" ve Mehmet Alpargu, Serkan Yazıcı, Fikrettin Yavuz'un ortaklaşa hazırladığı "Arduous Journey to Hedjaz: Turkestani Pilgirms, The Caliph and İstanbul"[9] adlı makalelerinden de yararlanılmıştır.

---

4 Зарнигор Айтматова, *Ўрта Осиеда диний сиесат ва хаж зиерати тарихи масалалари (19-20 асрлар),* Бухара 2015. (Zarnigor Aytmatova, *Urta Osieda diniy siesat va hac zierati tarihi masalaları/Orta Asya'da dinî siyaset ve hac ziyareti tarihi meseleleri*, *(19-20 asrlar),* Buhara 2015).

5 Ҳайитов Ш.А. "Чор Россиясининг мустамлакачилик сиёсати даврида Туркистон мусулмонларининг ҳаж зиёрати". *Истории культурного наследия Бухари* (10 - выпуск) Бухара: 2006.

6 Д. Алимова, С. Шадманова, "Из истории поломничества мусльман Центральной Азии в Мекку", (коней XIX начало - XXI вв.) *O`zbekiston tarixi*. 2011. №1. c..53. (D. Alimova, S. Şadmanova*, "*İz istorii polomniçestvo musulman Sentralnoi Azii v Mekku/Orta Asya Müslümanlarının hac tarihinden", (XIX.Yüzyılın sonu- XX. Yüzyılın başı), Özbekston tarihi, 2011.

7 Seyfettin Erşahin, "Osmanlı Devleti ve Türkistan Müslümanlarının Hac Seferleri (Çarlık Döneminden Günümüze)", *Diyanet İlmi Dergi, (Osmanlı Özel Sayısı), XXXV/1*, 1999, s.s 231-248.

8 Mustafa Güler, "XIX. Asırdan Günümüze Kırgızistan'da Hac olgusu ve Osmanlı Devleti'nin Bölge Hacılarına Yaklaşımı, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* / Cilt:18, Sayı:1. 2016. s. 1-16.

9 Mehmet Alpargu, Serkan Yazıcı, Fikrettin Yavuz, "Arduous Journey to Hedjaz: Turkestani Pilgirms, The Caliph and İstanbul", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 54, 1 2014, 401-416

BÖLÜM I

TÜRKİSTAN'DA İSLAM DİNİ VE HAC

1.1. Türkistan Adı

Türkistan, eskiden beri Türk devletlerinin ve topluluklarının tarihi için büyük öneme sahip bir bölgedir. Bu isim çok eski tarihlerden beri kullanılmaktadır. Türkçe "Türk" kelimesi ile Farsça "İstan" ekinin birleşmesiyle ortaya çıkan "Türkistan" ismi, "Türklerin Yurdu" anlamına gelmektedir. Ermeniler, Kazan bölgesinden Kotan'a kadar, Türk halklarının yaşadığı bu bölgeyi, coğrafi bir isim olarak Türkistan diye adlandırmışlardır. İranlılar ise Türkistan kelimesini, I. Göktürk Devleti kurulduktan sonra Turan sözünün yerine, "Türklerin yurdu" anlamında, Türkistan ismini kullanmışlardır.[10] Türkistan'ın Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra da Türkistan ismi bir süre daha kullanılmaya devam etmiştir. Fakat bu isim, bölgede yaşayan Türk halklarının birleşmesinde etkili rol oynayacağı gerekçesiyle, 16 Eylül 1924 tarihinde Bolşevik Merkezi İdaresi'nin kararı ile "Orta Asya" olarak değiştirilmiştir.[11]

Günümüzde Orta Asya olarak adlandırılan Türkistan bölgesinin coğrafî sınırları genel itibarıyla şu sınırlardan oluşmaktadır: Güneyden, Gürgân ırmağı, Horasan dağları, Küpet Dağ, Kuhi Baba (Kara Dağ, Kohzâr-ı Mescid), Mezdûran, Topçak ve Ak Dağ (Kôh-i Sefid) dağları, Hindügûş sırtları, Mustağ-Küenlün sıradağları; doğudan, Şarkî Türkistan'ın doğu sınırları, Sucav civarından Moğol Altayı'nda "Burucan" geçidi; kuzeyden, Cungarya ve Kazakistan'ın kuzey sınırlarını teşkil eden İrtiş havzası ve Aral-İrtiş su ayrımı hattının kuzey yamaçları; batıdan, Güney Ural Dağı, Yayık (Ural) ırmağı, Edil (Volga)'in denize döküldüğü yer ve Hazar Denizi ile sınırlanan bir coğrafî bölgedir.[12]

---

[10] Baymirza Hayıt, *Milli Türkistan Hürriyet Davası*, Çev. Timur Kocaoğlu, AKM Yay., Ankara 2004, s.119.
[11] Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkîli Türkistan ve Yakın Tarihi,* İstanbul 1981, s.25.
[12] Togan, a.g.e., s.1.

V. V. Barthold'a göre Türkistan, asırlarca farklı bölgeleri ifade etmek için kullanılmıştır. Onun tanımlaması ile Türkistan:

> *"Sasaniler zamanında Türklerin memleketi doğrudan doğruya Amu – Derya (Ceyhun)'nın kuzeyinden başlıyordu. İslam fütûhatıyla beraber Türklerin daha da güneye inmeleriyle, IX. ve X. asırlarda Arap coğrafyacıları için Türkistan "Mâverâü'n-nehr" diye isimlendirilen kültür sahasının güneyinden başlamaktaydı. Bu kelime, XIX. asrın ilmî istilahına Ruslar tarafından değil, herhalde İran ve Afgan dillerinde kullanılması tesiriyle sokulmuştu. Literatürümüzde bilhassa seyahatnamelerde Rus, Çin ve Afganistan Türkistan'ı çok defa birbirinden ayrılmıştır. Bazen bunun yerine Batı ve Doğu Türkistan tabiri de kullanılmıştır".*[13]

Günümüzde, "Türkistan" teriminden anladığımız, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bölgede kurulan Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan devletlerinin topraklarını içine alan bölge ile, Çin Halk Cumhuriyeti işgali altındaki Doğu Türkistan bölgesidir. Nüfusunun ekseriyetini Özbek, Türkmen, Kırgız, Kazak, Karakalpak, Uygur, Tatar gibi Türk boyları oluşturmaktadır.[14]

1.2. Türkistan'da Kurulan Devletler

Türkistan uzun tarihi seyri içinde ilk çağlardan beri Asya'nın iç kısımlarından kopup gelen göçebe Türk boylarının konup-göçtüğü geniş ve önemli bir yerleşim bölgesi olmuştur. Çeşitli sosyal ve siyâsî baskılarla Anayurt'dan kopan ve "Batı'ya doğru ilerleyen Türk kavimleri bu ilk hamlelerinde doğruca Türkistan'a gelmişler ve buralarda geniş bir nefes alma imkanına kavuşmuşlardır. Bu bakımdan tarihin hemen her devrinde Türk nüfuz ve varlığının tesiri altında kalan bu geniş topraklar, sadece göçebe Türk boylarının gelip yerleştiği bölgeler olarak kalmamış, aynı zamanda bir çok Türk devletlerine yurt ve mekân olmuştur.[15] Türkistan bölgesinde tarih boyunca pek çok devlet kurulmuş, çeşitli kültürler bu havzada bir medeniyet oluşturmuştur. Çalışmanın bu kısmında tarih boyunca Türkistan bölgesinde kurulan devletlerden, özellikle de Osmanlı Devleti ile çağdaş olan ve bölgenin tarihinde iz bırakmış olan devletlerden kısaca bahsetmek yerinde olacaktır. Tarihî rolleri itibarıyla Osmanlı Devleti ile tarihin bir kesitinde çağdaş olan Türkistan'da kurulan devletlerden bazıları şunlardır:

---

[13] Vassiliy Viladimiroviç Barthold, "Türkistan", *İslam Ansiklopedisi,* C. XII/2, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1998. s. 141.

[14] Joseph Castagne, *Türkistan Milli Kurtuluş Hareketi,* çev. M. Reşat Uzman, İstanbul 1980, s.47.

[15] Zekeriya Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, Konya 2004. s. 19.

1.2.1. Timurlular

Timur'un Türkistan'da kurduğu devlet, bölge tarihi açısından ayrı bir öneme sahiptir. O, 1370-1404 yıllar arasında, geniş topraklara yayılan; doğuda Altay dağlarına, batıda Karadeniz ve Akdeniz'e, güneyde ise İndus'a kadar uzanan bölgede büyük bir imparatorluk kurmuştur.[16] Zamanında Moskova'yı da vergiye bağlayan Timur, Altın Orda Devleti'ne de saldırarak, bu devletin zayıflamasına ve sonunda yıkılmasına sebep olmuştur. Timur'un Osmanlı padişahı Yıldırım Bayezid ile 1402 yılında Ankara'da yaptığı savaş da tarihte büyük bir öneme sahiptir. Fakat onun 1404 yılında vefat etmesiyle, devlet içerisinde iktidar kavgaları ortaya çıkmıştır. 1407 – 1447 yılları arasında Timurluları, Şahruh yönetmiştir. Ondan sonra yerine oğlu Uluğ Beg (Bey) geçer, fakat o, daha çok iç isyanlarla meşgul olmak zorunda kalır. Bu dönemde Timurlular devleti oldukça zayıflamıştır.[17] Timur İmparatorluğu 1507 yılına kadar varlığını koruyabilmiş; bu tarihte başkentleri Herat şehrinin Şeybaniler tarafından işgal edilmesiyle sona ermiştir.

1.2.2. Özbek Hanlığı

Özbeklerin Türkistan bölgesinde güçlenmesi 1428-1429 yılına denk gelmektedir. Ebülhayır Han'ın idaresi altında toplanan Özbekler, Tura şehrini fethederek etkili bir siyasi birlik oluşturmuşlardır. Fakat Ebülhayır'ın 1456 yılında Kalmuklara yenilmesi, Özbeklerin siyasi bir güç olarak zayıf duruma düşmesine sebep olmuştur. 1468 yılında Ebülhayır'ın ölümünden sonra, onun kurduğu devlet ortadan kalkmıştır. Daha sonra Şeybani Han yeni bir Özbek devleti kurmuştur. Bahsedilen devletin sınırları, Hazar Denizi'nin doğu tarafından Doğu Türkistan'a kadar ve Sır – Derya'dan Afganistan'a kadar uzanıyordu. Fakat İran'da hüküm sürmüş olan Safevilerin kurucusu ve ilk hükümdarı Şah İsmail ile yaptığı savaşta vefat edince, devlet içerisinde siyasi birlik bozulmuş, iç karışıklar meydana gelmiştir. Bir süre sonra da Özbek Devleti ortadan kalkmıştır.[18]

1.2.3. Hive Hanlığı

Diğer bir ismi Harezm Hanlığı da olan Hive Hanlığı, XIX yüzyılın ikinci yarısında Rusların bölgeyi işgal etmesine kadar, Türkistanlı Türklerin birleşmesinde siyasi bir güç

---

[16] Baymirza Hayıt, "Türkistan, Rusya ile Çin Arasında", çev. Abdülkadir Sadak, İstanbul 1975, s.2.; İsmail Aka, *Timurlular, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDV İA),* C.41, İstanbul 2012, s.182.

[17] W. Barthold. *Uluğ Beğ ve Zamanı,* çev. Akdes Nimet Kurat, İstanbul 1930, s.123.

[18] Hayıt, Milli Türkistan Hürrüyet Davası.., s.3.

olarak önemli rol oynamıştır. 1511 yılında Yadigar Han'ın oğulları İlbars ve Balbars hanların Harezm'e hakim olmalarıyla bu devlet kurulmuştur.[19] Hive Hanlığı Ebu'l-Gazi Bahadır Han döneminde (1612-1663) Türkistan'daki en kuvvetli devletlerden biri haline gelmiştir. Fakat hanlık içerisinde iktidar mücadeleleri başlayınca, devlet zayıf duruma düşmüştür. Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın devleti yeniden güçlendirme çabaları sonuç vermemiş; Rusya'nın Orta Asya'ya doğru ilerilemeye başladığı sırada, Hive Hanlığı içeride kargaşa dönemi yaşıyordu.[20] 1717 yılında Ruslar, Hive'yi işgal teşebbüsünde bulunmuşlarsa da, bunda başarılı olamamışlardır. Ancak bu yüzyıldan sonra hem İngilizler, hem Almanlar, hem de Ruslar Hive Hanlığı'na ayrı bir ilgi göstermeye başlamışlardır. Özellikle Rusya, Orta Asya'yı işgal etmede Hive Hanlığı'na ayrı bir önem vermiştir. Çar I. Petro'nun vasiyetnamesinde "*Hive'yi ele geçirirsek öte yanı bizim olur"* demesi, bölgenin Ruslar tarafından önemine işaret etmektedir. Bu sebeple Rusya, bölgeyi işgal etmek amacıyla, Hazar Denizi'nde bir donanma inşa etmiştir.[21]

Rusya, Türkistan bölgesini işgal etmek isteyen diğer rakiplerine imkan vermeden yayılma politikasını hızlandırmıştır. İlk olarak Hive Hanlığı ile yukarıda da belirtildiği üzere 1717 yılında Çar I Petro zamanında karşı karşıya gelmiş, ancak bu sefer başarılı olmamıştı. 1869 yılında Rus ordusu Hazar Denizi kıyısından Hive Hanlığı'na hücum ederek Krasnavodsk limanını inşa etmişlerdir. Daha sonra İran sınırına deyin ilerileyerek Hive üzerine Krasnavodsk, Orenburg, Taşkent ve Mangışlak tarafından saldırdılar. 1873 yılında General Kaufman'ın önderliğinde yapılan saldırılara dayanamayan Hive Han'ı Muhammed Rahim Bahadır Han Ruslara bağlılığını bildirmek zorunda kalmıştır. Ruslar, nihayet kanlı Gök Tepe savaşından sonra 1880-1881'de Hive'yi işgal ettiler.[22]

1.2.4. Buhara Emirliği

Buhara Hanlığı, bazı kaynaklarda Buhara Emirliği diye de adlandırılır. Bunun sebebi de hanlarının bazıları "Han" bazıları ise "Emir" unvanını kullanmış olmalarıdır. Buhara Hanlığı 1599 yılında kurulmuştur. Hanlığın başkenti Buhara olup, Zarafşan Vadisi ile Semerkant ve günümüzdeki Tacikistan'ın başkenti Duşanbe ile Hisar ve Şirâbâd gibi

---

19 Ali Suavi, *Hive Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılması*, Haz. Abdülhalik Çay, Orhun Yayınları, İstanbul 1977, s. 43.

20 Mehmet Saray, "Hive Hanlığı", *TDVİA,* C.18, İstanbul 1998, s.168.

21 Henry Mac Gahan, *Türklere Karşı Rus Vahşeti*, Haz. Muhittin Nalbantoğlu, İstanbul 1970, s.29.

22 Hayri Çarpaz, "Çarlik Rusyası'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi,* Aralık 2011, Sayı: 24, s. 63.

şehirleri içine almıştır. Buhara Emirliğinin nüfus olarak çoğunluğunu Özbek, Kırgız, Kazak, Tacik ve Türkmenler teşkil ediyordu.[23] Buhara Emirliği sürekli olarak Hokand Hanlığı ile mücadele halindeydi. Bu mücadele XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar devam etmiştir. Diğer yandan hanlık içindeki taht kavgaları, iç karışıklıklar devletin gücünü sarsmıştır. Özellikle 1820-1825 yılları arasında Merv'e göndermek amacıyla halktan asker talebinde bulunulması, iç isyanların şiddetli bir şekilde yayılmasına sebep olmuştur.[24]

Başlangıçta Buhara Emirliği ile Rusya ilişkileri dostane şekilde devam etmiştir. Mesela Rusya'nın Hokand'a karşı savaşlarında, Buhara Emirliği'nin Hokand şehirlerine hücum etmesi, Hokand Hanlığı'nı zor durumda bırakmış, bir bakıma Rusların Hokand'ı işgal etmesine kolaylık sağlamıştır. Rusların, bölgedeki asıl amacı, stratejik bakımdan büyük önem taşıyan Taşkent şehrinin Ruslar tarafından işgal edilmesiyle ortaya çıkmış; Rusların gerçek niyetini öğrenen Buhara Hanı Muzaffer, onları kendi topraklarından atmak için büyük çaba göstermişse de artık iş işten geçmiştir.[25] Buhara Emirliği ile Rusya'nın ilk olarak karşı karşıya gelmesi 1865 yılında gerçekleşmiş; Çırçık ırmağının kenarında yapılan savaşta Buhara orduları Ruslara yenilmiştir. Bundan bir yıl sonra iki taraf arasında İcrar savaşı yapılmıştır. Bahsedilen savaşı da Buhara Emirliği kaybetmiştir. Bu savaş sonrasında Buhara Emirliğinin en önemli şehirlerinden biri olan Hoçend; 1868 yılında da Semerkand şehri Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Bundan sonra Buhara Hanı Muzaffer, Rusların hazırladığı çok ağır şartlı bir antlaşmayı kabul etmek zorunda kalmıştır. Böylece Buhara Emirliği fiilen Rusya'ya bağlı kalmış ve giderek de bağımsızlığını kaybetmiştir.[26]

1.2.5. Hokand Hanlığı

Hokand Hanlığı diğer Türkistan Hanlıklarına göre daha geç bir tarihte ortaya çıkmıştır. Hanlığın nüfusunu genel itibarıyla Özbeklerin, Kırgızların ve Kazakların oluşturduğu, Buhara ve Hive hanlıklarını beğenmeyen kimselerin/toplulukarın bir araya gelerek bir yönetim oluşturdukları görüşü yaygındır. Hokand Hanlığının kurucusu Şahruh ibn Aşur Kul'dur. O, 1700-1721 yılları arasında bu hanlığı idare eden hükümdardı.[27] Hokand Hanlığı 1809-1822 yılları arasında Ömer Han döneminde pek çok alanda gelişme

[23] Mirza Bala, "*Buhara Hanlığı*", *İA*, C. V/1, s. 556 -559; Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789 – 1999)*, İstanbul 2000, s.267.
[24] Togan, a.g e. s.250.
[25] Mehmet Saray, "Rusya'nın Türkistan'da Yayılması", *Türkler,* C. 18, Ankara 2002, s.569.
[26] Togan, *Bugünkü Türkistan ve Türk ili ...* s.232.
[27] Enver Konukçu, "Hokand Hanlığı", *TDV İA,* C.18, İstanbul 1998, s.215.

göstermiştir. Özellikle bu dönemde Ömer Han, Çin ile mücadele etmiş, Rusya'nın bir süre de olsa bölgede yayılmasını engellemiş; bu tür faaliyetlerinden dolayı halkın sevgisini kazanmış, kendisine "*Emirü'l-Mü'min'in*" ünvanı verilmiştir.[28] Fakat kısa bir süre sonra hanlık içerisinde iç kavgalar, isyanlar meydana gelmiş; 1842 yılında Muhammed Ali Han ile veziri Hak-Kulu arasında anlaşmazlık yaşanmış, Nasrullah'ın Hokand Hanlığı'nı işgal etmesi ve yaptığı katliamlarla da hanlık iyice zayıflamıştır.[29] Bu gelişmeler sonrasında zaten gitgide hanlığa ait toprakları işgal eden Rusya, bu huzursuzluklardan istifade ederek, 2 Mart 1876'da Hokand Hanlığını resmen ortadan kaldırmıştır.[30]

1.3. Türkistan Bölgesinde İslam Dininin Yayılması

Türkistan'ın İslam dini ile tanışmasının tarihi çok eskilere gider. İpek yolunun geçtiği bu topraklar, İslamiyet öncesi farklı dinlere ev sahipliği yapmıştır. VII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Müslüman Araplar, Türkistan'a doğru ilerilemeye başlamış; Emeviler döneminde, 705 yılında Kuteybe b. Müslim'in Horasan valiliğine atanması ile Türkistan'ın Müslümanlar tarafından fethi hızlanmıştır. Kuteybe 709'da Buhara'yı, 713'te Fergana vadisinin bazı kısımlarını ve Hocend'i hakimiyeti altına almıştır. Emevilerin ırkçı siyasetleri yüzünden ilk dönemlerde Türkler arasında İslam bireysel olarak yayılmıştır. Abbasiler döneminde ise onların yürüttüğü mevali siyaseti ile Türkler arasında islamlaşma hızlanmıştır. Özellikle 751 yılında Araplarla Çinliler arasında yapılan Talas savaşında Türklerin, Müslümanları desteklemesi Türk-Arap ilişkilerinde bir dönüm noktası olmuştur. Bu tarihten itibaren Türk-Arap ilişkileri daha dostane bir çizgi izlemiş; IX. yüzyıldan başlayarak Abbasi ordusu ve sarayında Türkler görev almaya başlamışlardır.[31]

Genel olarak baktığımızda İslam dini Orta Asya'da en az on iki yüzyıldır varlık göstermektedir. Özellikle yayılma süreci, değişik ve birbirinden farklı kronolojilere dayanmaktadır. Bölgedeki farklı topluluklar, farklı zamanlarda İslam dinini kabul ederek Orta Asya İslam tarihine farklı bir zenginlik katmışlardır.[32] Özellikle Karahanlılar dönemini burada ayrıca belirtmek gerekir. İslamiyeti resmi din olarak kabul eden ilk Türk devleti de

---

[28] В. Наливкин, *Кратκая История Кокандскаго Ханствα,* Казань 1886, s. 52 (Bu eserin latin harfleri ile yazımı: V. Nalivkin, *Kratkaya İstoriya Kokandskogo Hanstvo/Hokand Hanlığı'nın Kısaca Tarihi*, Kazan 1886, s. 52).

[29] Saray, Rusya'nın Türkistan'a yayılması..., s.71.

[30] Alaaddin Yalçınkaya*, Türkistan 1856'dan Günümüze*, İstanbul 1997, s. 91.

[31] Seyfettin Erşahin, *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar,* Ankara 1999, s. 57.

[32] Kurbangazy Bugubaev, "İslamın Orta Asya ve Kırgızistan'daki Dinamikleri", *Uluslararası Stratejik Bakış Enstitüsü,* Ankara, 2013, s.2.

Karahanlılar'dır. Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han 944-945 yılında İslam dinini kabul etmiş ve bu dini resmi din ilan etmiştir. Satuk Buğra Han'ın müslüman olması ve Karahanlılar'ın İslâmiyet'i kabulü, Orta Asya Türkleri'nin tarihini etkileyen en büyük olaylarından biridir.

Satuk Buğra Han'dan sonra Karahanlılar Devleti'nin başına geçen Musa b. Satuk'un döneminde Türkistan bölgesinde yaşayan halkın çoğunluğu islamlaşmıştır. İslam dininin bu sırada hızlı bir şekilde yayılmasında müslüman davetçilerin tesiri büyük olmuştur. Karahanlılar'ın islamlaşması diğer komşuları Türk toplulukları da etkilemiştir. Özellikle 960 yılında yaklaşık 200.000 çadırlık Türk ailesi İslam dinini kabul etmiştir.[33]

Karahanlı Devleti'nden sonra kurulan müslüman Türk devletlerinden Gazneliler (963-945), Büyük Selçuklu İmparatorluğu (1040-1157) ve Harezmşahlar (1097-1231), Türkistan'ın farklı bölgelerinde hakimiyet kurmuşlardır.[34] İkinci büyük müslüman Türk devleti olan Gazneliler, Sâmânîler'in kumandanlarından Alptegin tarafından kurulmuştur. Gazneliler, Sultan Mahmud döneminde, Hindistan'a birçok sefer düzenleyerek bölgede İslâmiyet'in yayılmasında önemli rol oynamıştır.

XIII. yüzyılda Türkistan bölgesi Moğollar tarafından istilaya uğramıştır. Cengiz Han'ın ölümünden sonra onun kurduğu büyük imparatorluk oğulları tarafından paylaşılınca, Türkistan bölgesi Çağatay'a verilmiştir. Çağatay ulusu, XVII. yüzyılın başlarına kadar bölgedeki hakimiyetini koruyabilmiştir. Çağatay ulusuna giren halkın büyük kısmını müslüman Türkler oluşturmaktadır. Bundan dolayı Türk emirlerine büyük yetkiler verilmiştir. Ayrıca Çağatay hanlarından Tarma Şirin'in İslam dinini kabul etmesi Çağatay ulusunun içerisinde yaşayan halkların islamlaşmasını hızlandırmıştır.[35]

1.4. İslam Dininde Hac Kavramı

Hac kelimesi, İbranice "hvg" kelimesinden türemiştir ve "bir şeyin etrafında dönmek" anlamını vermektedir. Sonradan bayram anlamına gelen hag şekline dönüşmüştür. Hac kelimesi Aramice ve Sami dilinde de mevcuttur. Arapça'da yönelmek, gitmek, ziyaret etmek anlamını taşıyan hac, bir fıkıh terimidir. Belirli bir zamanlarda imkânı olan her müslüman

---

33 Ali b. Salih el-Muheymid, "Karahanlılar ve İslam'ın Yayılmasındaki Katkıları", çev: Ali Aksu *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C.5, Sayı: 1, 2001, s. 286.

34 Erşahin, *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar*, s.57.

35 Erşahin, *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar*, s.59.

Kâbe'yi, Arafat'ı, Mina'yı ve Müzdelif'i ziyaret etmesi, bahsedilen yerlerde bazı dini görevleri yerine getirmeleri gerekir. Bundan dolayı İslam dininde, maddi, manevi ve fiziksel açıdan hac yolculuğunu yapabilecek her müslümana hayatında bir defa hacca gitmek zorunludur. Hac ibadeti yalnız Müslümanların yaptığı bir ibadet olmamıştır. Kutsal toprakların ziyaret edilmesi tarih boyunca kabileci, milli ve evrensel tüm inançlarda da olmuştur.[36]

İslam dininden önce de Kâbe'yi ziyaret edenler olmuştur. Bundan dolayı haccın Hz. Âdem'in yaşadığı döneme kadar giden uzun bir geçmişi vardır. Haccın yapıldığı yer ve İslam'ın kıblesi olan Kâbe, Hz. İbrahim tarafından yapılmıştır. Hz. İbrahim insanların hac ibadetini yapmaları için Mekke'ye davet eden ilk peygamberdir.[37]

Daha sonra İslam dininin doğuşu ile beraber hac kafilesinin güvenliğini sağlamak ve mali açıdan hacı adaylarına yardım etmek amacıyla hac emirliği oluşturulmuştur. Mekke'nin fethinden sonra Hz. Peygamber 300 kişiden oluşan hac kafilesine emîri- hac olarak Hz. Ebû Bekir'i tayin etmiştir. Fakat 632 yılında Hz. Peygamber kendisi de hac ibadetine katıldığı için emîri- i hac tayin edilmedi. Bundan sonraki yıllarda hac adaylarının güvenliğini sağlama sorumluluğunu halifeler üstlenmiş oldu. Onlar bu görevi kendileri yürüttüler veya inandıkları bir kişiyi görevlendirdiler. Örneğin, 633 yılında Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer'i emir- i hac olarak tayin etmiş ve bir yıl sonra bu görevi bizzat kendisi üstlenmiştir. İlk üç halife döneminde halifelerin dışında 634 ve 645 yıllarında Abdurrahman b. Avf, Hz. Ali döneminde ise (656-661) Abdullah b. Abbas, Şeybe b. Osman, Kuşem b. Abbas hac emirliği yapmışlardır.[38]

1.5. Türkistan'da Hac İbadetinin Siyasi Boyutu

Siyasi yönü itibarıyla hac ibadeti, devletlerin göz ardı edemeyeceği önemli bir husustur. Özellikle Türkistan'daki halkın neredeyse tamamını Müslümanların oluşturması, hac ibadetini her zaman gündeme getirmiştir. Bundan dolayı ilk dönemlerde Buhara, Hokand, Hive gibi Türkistan Hanlıklarının devlet adamları, hac ibadetini doğrudan kontrol etmeye gayret göstermişlerdir. Üstelik hac, bir yolculuktur. Hacı adayları Mekke ve Medine'ye ulaşabilmeleri için günlerce süren yolculuğu tamamlayıp, farklı ülkelerin sınırlarından geçmesi gerekiyordu. Bu durum hac ibadetini o sıradaki uluslararası ilişkilere, ülkelerin izlediği politikalara bağlı kılmıştır.

---

[36] Ömer Faruk Harman, "Hac", *TDVİA*, C.14, İstanbul 1996, s.382.
[37] Orhan Bahattin, "Hac ve Kurban Bayramı", *Hayat ve Tarih Mecmuas,* s.3, 1963, s.43.
[38] Munir Atalar, "Emir-î Hac", *TDVİA*, c. 11. İstanbul 1995, s. 131.

XVI. yüzyıl Türkistan hanlıkları için bir dönüm noktası olmuştur. 1552 yılında Kazan Hanlığı'nın Ruslar tarafından yıkılması, Türkistan bölgesinde ise Özbek Hanlığı'nın zayıf duruma düşmesi, İran'da Safavilerin güçlenmesi, Kafkasya'nın kuzeyinde Rusların tesirinin artması, Buhara, Hokand, Hive gibi Türkistan Hanlıklarından yola çıkan hacı adayları için bir takım problemleri beraberinde getirmiştir.[39]

Özellikle Rusların Astarhan'ı zaptetmesi, Türkistanlı Müslümanlar için hiç de iyi bir sonuç olmamıştır. Çünkü onlar Hazar Denizi'nin kuzeyinden İstanbul'a geçemeyecek hale gelmiş, bu da Türkistanlı hacı adaylarını zor duruma sokmuştu. Dolayısıyla Türkistanlı Müslümanlar o sırada bütün İslam dünyasının başı olan Osmanlı Devleti'ne kendi elçilerini göndererek yardım istemişlerdir. Osmanlı Devleti de bu konuda bazı tedbirler almaya çalışmıştır. Bunlar arasında; Kırım, Kafkasya ve Orta Asya'ya doğru Rus ilerleyişini durdurmak için Don ve Volga nehirlerini bir kanalla birleştirme teşebbüsü -ki, bu konuda II. Selim zamanında Kefe sancakbeyi Kasım Bey bu işle görevlendirilmiş- ve Rusları Astarhan'dan çıkarma çabaları öne çıkmıştır. Ancak Rus ilerleyişini engellemek amacı ile girişilen Don-Volga kanal projesi başarısız olmuş; Rusları Astrahan'dan uzaklaştırma çabaları da uzun yıllar devam etmiştir.[40]

Türkistanlı Müslümanların dinî hayatını önemli ölçüde etkileyen diğer bir faktör de XIX yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusya'nın bölgeyi işgal etmeye başlamasıdır. Bu yüzyıl, gerek Türkistan hanlıklarının birbiriyle olan mücadeleleri, gerekse ekonomik çıkar elde etmek veya toprak kazanmak isteyen dünyanın büyük devletleriyle karşı karşıya kaldığı bir dönemdir. Ayrıca Rusya'nın ve İngiltere'nin Asya'da nüfuz mücadelesi, bölgenin siyâsî ve idarî yapısını önemli ölçüde etkilemiştir.[41] Buna rağmen Hokand Hanlığı, 1840 yılına kadar bölgedeki tesirini koruyabilmiştir. Bahsedilen yüzyıl, özellikle Hokand Hanlığı'nın zayıflamaya başladığı dönem, bununla beraber Buhara ve Hive Hanlıklarının bütün dış siyaseti Rusya'nın kontrolü altınaydı. Buhara Emirliği Rusya siyasi ajansı, Hive Hanlığı ise Amuderya vilayeti tarafından kontrol altına alınıyordu. Hatta devlet yönetiminde önemli makamlara tayinler Rusya'nın izini olmadan gerçekleşmiyordu.[42]

---

39 Abdülkadir Özcan, "Hac/Osmanlılar Dönemi", *TDVİA,* C. 14, İstanbul 1996, s.405.

40 Halil İnalcık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü", *Belleten,* Sayı: 46, Ankara 1948, s. 391.

41 Серебреников, А., *Кокандский походь,* 1875-1876г, Петербург 1904. s. 19. (A, Serebrenikov, *Kokandskiy pohod,/Hokand yürüşü, 1875-1876 yıllar,* Peterburg 1904, s.19).

42 Grigoriev, a.g.m., s. 46.

1867 yılında Çarlık Rusya'sı tarafından Türkistan Genel Valiliğinin oluşturuluşu, 1868 yılında ise ilk önce Buhara Emirliği sonra, 1873 yılında Hive Hanlığı'nın Rusya'ya yarı bağlı hale gelmesiyle beraber hacca gitmek isteyen Müslümanlar da kontrol altına alınmış oldu. İslam'a karşı olumsuz bir tavır sergilenmiş; Müslümanlar için yeni kurallar uygulamaya konulmuştur. 1867 – 1869 yılllarında Rus hükümeti, İçişleri ve Ticaret Bakanlıkları ile beraber hac ile ilgili yeni koşulların oluşturulmasını uygun görmüşlerdir. 1867 yılında Türkistan Genel Valisi K. Fon Kaufman'a gönderilen mektupta, Mekke'ye İstanbul üzerinden giden hacı adaylarına satılan yol biletlerinin Ticaret Bakanlığı'nın izni olmadan satıldığı belirtilmiş ve bu meselenin valinin kontrolü altına alınması istenmiştir.[43]

Nihayet XIX yüzyılın sonlarına doğru Hokand Hanlığı Ruslar tarafından işgal edilmiş; Buhara ve Hive Hanlıkları Ruslara doğrudan bağlı olmasalar da dış politikalarında Rusya'nın kontrolü altına girmiştir. Hatta XIX yüzyılda Müslümanlar Rusya'da yaşayan bütün halkın yüzde %15'ini teşkil eder hale gelmişlerdir. Nitekim bu yüzyılın sonunda Rusya'daki Müslümanların nüfusu yaklaşık 19 milyon idi.[44]

1897'de Orta Asya'da yapılan nüfus sayımına göre yaklaşık 10 milyonluk nüfusun %95'inin Müslümanlar olduğu tespit edilmiştir. Bu dönemde Türkistanlı Müslümanlar gibi Kırım Yarımadası, Kuzey Kafkaslar, Volga (Beşar ve Tatarlar), Sibirya, Uralist halklar Rusların hakimiyeti altında olduğu için adı geçen bölgelerde yaşayan Müslümanlar, mukkades hac ibadetini Rusya kanunlarına göre gerçekleştirmeye mecbur kalmışlardır. Rusya'nın bu konuda oldukça titiz davranmaya çalıştığı açıktır.[45]

XIX yüzyılın başlarında Türkistan hanlıkları Türkistanlı Müslümanların hac yolculuğundan sorumlu olsa da, daha sonra Rusya'nın bölgeyi işgal etmesi ile durum tamamen değişmiştir. Rusya, Türkistanlı hacıları her zaman kendi kontrolü altında tutmak için onların yolculuklarıyla ilgili sorunlarını çözmeye çalışmıştır. Her şeyden önce ulaşımı sağlamak amacıyla Rusya - Cidde - Bombay yolunda gemileri sefere koymuştur.[46]

---

[43] Зарнигор Айтматова, *Ўрта Осиеда диний сиесат ва хаж зиерати тарихи масалалари (19-20 асрлар)*, Бухара 2015, с. 30. (Zarnigor Aytmatova, *Urta Osieda diniy siesat va hac zierati tarihi masalaları/Orta Asya'da dinî siyaset ve hac ziyareti tarihi meseleleri*, *(19-20 asrlar)*, Buhara 2015, s.30.

[44] E. Grigoriev, "Russian Muslim Pilgrimages to Makkay in the Early Twentieth Century" *Kingdon of Suudi Arabia in 100 years, studies and Researches.* Riyadth 2008. s.46.

[45] Grigoriev, a.g.m., s. 67.

[46] Брауэр Даниэл "Маккага йўл" *Турон*; 1993 йил, май.-s.30. (Braudel Daniel, "Makkaga yol",/ Mekke'ye yol", *Turon*, 1993, s.30).

Bahsedilen yüzyılın ikinci yarısından itibaren hac ibadetini yerine getirmek için Mekke'ye giden Türkistanlı Müslümanların sayısının artması Rus Çarlığı'nı telaşlandırmaya başlamıştır. Bundan dolayı Rusya, Türkistanlı hacı adaylarını kontrolü altında tutmak için yeni bir siyaset yürütmeye başlamıştır. Bu konuda yapılacaklara yönelik İçişler Bakanlığı ve Maliye Bakanlığı kendi programlarını Çar II. Nikolas'a göndermişlerdir. II. Nikolas bütün Müslümanların hac ziyareti hakkında bir kararname çıkarmıştır. Kararname'de, Türkistan Genel Valilği'nde yaşayan Müslümanlarla ilgili kısımları da vardı. Türkistan Genel Valiliği bu konuda oldukça hassas davranmıştır.[47]

Çarın kararnamesine göre müslüman ziyaretçilere yönelik Rusya'nın politikası belirlenmiş, ilk olarak Müslümanların hacca gitmesine kesin olarak karşı çıkılmamıştır. Hacı adayları kendi maddi durumlarına göre çeşitli ulaşım araçlarını kullanarak hacca gidiyorlardı. Genel olarak, Rusya'nın bu konuda izlediği politika tutarsız ve çelişkiliydi.[48]

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Türkistan bölgesinde yaşayan halkın hürriyet için mücadelesi güç kazanmıştır. Rusya'ya karşı bazı haraketler başlayınca, Rus hükümeti Müslüman halk arasında etkisi fazla olan din adamlarına müdahale etmeye başlamıştır. Nitekim 1878 yılında gerçekleşen Etimhan direnişi sırasında Hokand Hanlığı'ndan yola çıkan hacı adaylarına yollarına devam etmesine izin verilmemiştir. Daha sonraki dönemlerde hacı adaylarına açık şekilde karşı siyaset izlenmiştir. Bazen bir süre Müslümanların hacca gitmesine izin verilmemiştir. Örneğin, 1898 yılında Madalli Eşen'in önderliğinde, tarihe Andican direnişi olarak geçen Ruslara karşı bir direniş gerçekleşmiştir. Madalli Eşen 1887 yılında Mekke'ye gidip hac görevini yerine getirmiş, halk tarafından sevilen bir kimseydi. Bu özelliğinden dolayı Kırgız, Özbek, Tacik başta olmak üzere yerli halklar onun bu direnişi yönetmesini istemişlerdir. 1898 yılında patlak veren direniş Rus hükümeti tarafından acımasızca bastırılmış; Madalli Eşen tutuklanıp halkın önünde idam edilmiştir.[49] Bu olaydan sonra Rusya Türkistan halkının birleşmesini engellemek için her türlü tedbiri almaya başlamıştır. Bundan dolayı iki yıl Türkistanlı Müslümanlar hacca gidememiştir.[50]

---

47 Grigoriev, a.g.m., s.67.

48 Калмукан Исабай, Байжан Ата, *Кажыга барган казактар*, Алматы 1996. s.34. (Kalmukan İsabay, Baycan Ata, *Kacıga Bargan Kazaktar/Hacca Giden Kazaklar,* Almatı 1996, s.114).

49 *Кыргыз тарыхы, Кыскача энциклопедия*, Бишкек 2003, б. 16. *(Kırgız Tarihi, Kısaca Ensiklopediya / Kırgız Tarihi, Kısaca Ansiklopedi,* Bişkek 2003, s.16*).*

50 В.Шумилов, "Паломничество мусульман, *Туркестанские ведемости*, 1913, № 28. s.28. (V. Şumilov, "Palomniçestvo musulman"/Müslümanların Hac Seferi, *Turkestanskie vedemosti,* 1913, s.28).

Bu olaydan Rusların dinî kurumlara ve dinî hayata müdahale ettiği anlaşılmaktadır. Bunun bir nedeni de Rus mahkemesinde Madalli Eşen'a niçin direniş ettiğini sorulduğunda: *"Rus hükümeti zekat toplamayı yasakladı, vakıf gelirlerine el koydu ve Mekke'ye hacca gitmeyi yasakladı"* şeklinde cevap vermiştir. Rusya, Türkistan bölgesinde İslam dininin giderek kendi kendine son bulacağını düşünüyordu. Bundan dolayı ideolojik düzeyde müdahaleden çok, bölgedeki dini kurumlarının yetkilerini azaltarak İslam dininin halk üzerindeki tesirini kırma amacını gütmüştür.[51]

Bahsedilen yüzyılın sonları Panislamizm düşüncesinin yaygınlaşmaya başladığı dönemdir. Bu nedenle bütün Müslümanların birleşmesinden endişe duyan Rusya, işgal ettiği topraklarda yaşayan Müslümanların bu akımdan etkilenmesini engellemek için her türlü tedbirleri almaya başlamıştır. Panislamizm akımından aynı şekilde İngiltere ve batı dünyası da endişelenmiştir. Bundan dolayı hacı adaylarına "bulaşıcı hastalığın" yayıldığı ileri sürülerek, tehlike unsuru öne çıkartılmıştır. 1890 yılından başlayarak *bulaşıcı hastalıklar ve karantina konferansları* organize edilmeye başlanmıştır.[52] Uygulanan bu siyasete göre hacca gitmek için herhangi bir yasaklamanın olmadığı gözüküyor, ancak bulaşıcı hastalıklar bahane edilerek Müslümanların hacca gitmesi engelleniyordu.[53]

Erşahin, Abdürreşid İbrahim'den karantina ve bulaşıcı hastalıklarla ilgili şu bilgileri aktarmaktadır:

"Karantina her ne kadar görünüşte sıhhi bir tebdir ise de, esasen siyasi bir mel'anettir. Fakat ne yazık ki, bizim Osmanlı hükümet ricali ve doktorları bunun siyasi cihetinden tamamen gafil ve cahildirler. … Avrupalılar ise sıhhatten ziyade siyasi cihetine ehemmiyet vermişler ve vermektedirler. Bu hususta ilme değil, delil olarak gördüklerime müracaat edeceğim: Rusya'da Rus hükümeti ricali hacılara mahsus bir çok tedbirler düşünmüşler ve Müslümanları hacdan menetmek için eserler yazmışlardır. O eserlerde yazılmış maddelerin biri karantina meselesidir. Hatta gerektiğinde sahte kolera icad etmek de tedbirlerden biri olarak gösterilmiştir. Buna ek olarak fiilen her sene Recep ayı başlarından itibaren mutlaka Rusya'nın bir vilayetinde kolera başgösterdiğine dair haberler çıkardı. Bir zamanlar hacılar Rusya'dan Recep ve Şaban aylarında hareket ederlerdi. O senelerde mutlaka Recep ayında kolera eseri görülmeye başlardı. Bu son senelerde Hicaz Demiryolu münasebetiyle yollar

---

51 Erşahin, *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar*, s.87.
52 Erşahin, Osmanlı Devleti ve Türkistan Müslümanlarının Hac Seferleri. ...s. 235.
53 Erşahin, a.g.m.,s. 236.

kısaldı. Dolayısıyla Recep'te kimse pasaport için başvurmuyor. Kolera da (hacca gitme ayı olan) Ramazan ve Şevval aylarına çekildi. Kolera da Müslüman olmuştu; mutlaka kamerî takvim hesabıyla gelirdi. Bir ara Müslümanlar bunun çaresini de düşündüler; Hicaz pasaportu almaz oldular. Başka memlekete gitmek istiyoruz diye başvurarak pasaport alıp Hicaz'a gittiler. Bu durumda kolera da ayını şaşırdı. Sonra Hicaz'dan dönenlere uygulanan karantinaya gelince; bunların ekserisi kanuni değildir. …. Karantina kanununda bir madde vardır ki, "bir adam bir hastalıktan dolayı karantinaya alınırsa hastalık olan ülkeye geri gitmedikçe ikinci defa alınmaz." Halbuki bizim hacılar Mekke'den çıkar Tur-ı Sina'da karantina rezaletine tahammül eder. Oradan Beyrut'a gelir bir daha karantinaya alınır, Urla'ya gelir bir daha. Rusya'ya gidecek olursa Kefe'de bir daha karantinaya tabi tutulur. Halbuki bunların hiçbiri kanuni ve de sıhhi değildir. Hatta bir zamanlar öyle rezaletler vardı ki, akıl kesinlikle kabul etmezdi. lstanbul'dan bir müslüman her ne zaman Rusya'ya gidecekse, her ne zaman olursa olsun, Müslüman olduğu için mutlaka karantinaya alınırdı. Ama vapur dolusu yüzlerce Rus Küdüs'ten hacdan döner, kimse karantinaya gitmez, içinde tek bir müslüman olursa mutlaka karantinaya tabi olurdu... Şimdi bir kaç seneden beri karantinaları hacıların dönüş zammına hasrettiler.[54]

1.6. Türkistan'da Hac İbadetinin İfâsı

Türkistan'daki hac ibadetinin tarihini bütün detaylarıyla açıklamak zordur. Özellikle XVIII. yüzyıl öncesindeki hacılıktan söz ederken çoğunlukla halk arasında dolaşan rivayetler, sözlü aktarımlar, destanlar ve hikayelerden yararlanırız. Barthold, Türkistan ve Türkistan'da İslam dininin yayılması ve bununla beraber VIII-XIII. yüzyıllarda Türkistan bölgesindeki hac ibadetinden bahsetmiştir. Aynı şekilde M. Dulati'nin Tarihi Raşidi adlı eserinde de bu bölgede Moğolların idaresi altındaki halkın İslamı kabul etmesi ve hac seferleri hakkında bilgiler verilmiştir.[55]

Türkistan'da hac ile ilgili yazılı kaynakların çoğaldığı dönem XIX. yüzyılın ortalarıdır. Çünkü bunun nedeni bu dönemde Rusya'nın Orta Asya'daki yayılmacı politikası, Kazakistan'ın Ruslar tarafından işgali ve Rus araçtırmacılarının bölge halkının dinine,

[54] Abdürreşid İbrahim'den aktaran Seyfettin Erşahin, s.236; İbrahim, Islam dünyası, s. 385-386.

[55] Дулати Мухаммед Хайдар, *Тарих-и Рашиди* (пер. с перс.). Алматы 1999. с.656 (Bu eserin latince yazımı: Dulati Muhammed Haydar, *Tarihi Raşidi,* Almatı 1999. s.656)

kültürüne ilgi duymaya başlamalarıdır. Bundan dolayı bu dönemdeki basının birçoğunda ve resmi dokümanlarda hac ile ilgili bilgiler sıkça yer almaya başlamıştır.

Elimizdeki bilgilerden yola çıkarak Türkistanlı Müslümanların hac ibadetini aşağıdaki dönemlere ayrıyabiliriz:

1. Ortaçağda hac vazifesi. Türkistan hanlıklarının ve Kazak bozkırlarını hakimiyeti altına alan Cengiz han neslinin İslam dinini kabul etmesinden sonraki hacılık;
2. Rusya'nın Orta Asya'yı işgal etmesinden sonraki hacılık (XVIII-XIX. yüzyıllar);
3. Sovetler dönemindeki hacılık (XX. yüzyıl);
4. 1991'den sonraki hacılık;[56]

Ortaçağlarda Türkistan bölgesinden hacca gidenlerin sayısı çok fazla değildi. Çünkü o yıllarda Türkistanlı Müslümanlar hac görevini yerine getirmek için at, deve, katır gibi hayvanları ulaşım aracı olarak kullanıyordu. Mesafenin uzaklığı da göz önünde bulundurulursa, hac yolculuğu hem zor hem de meşakkatliydi. Bu dönemde Türkistanlı hacı adayları çoğunlukla Buhara ve Semerkant'tan yola çıkıp, Hazar Denizi kıyılarına gelmişler; buradan Astarhan'a geçip, bir süre burada dinlendikten sonra Karadeniz'in kuzeyinden, Kırım topraklarına geçip, Kefe ve Özi gibi limanlardan deniz yoluyla İstanbul'a geçmişler; payitahtta bir süre ikamet ettikten sonra ya kara yolunu tercih edip Şam'a gidecek hac kafilesine katılmışlar, ya da deniz yoluyla İskenderiye üzerinden Hicaz'a ulaşmışlardı.[57] Türkistanlı hacı adaylarının arasında çok sayıda derviş ile Ahmed Yesevî'nin ve Hz. Ömer'in soyundan geldiklerine inanılan kişilerde bulunur, bunlar yol güzergahında büyük ilgi ve saygı görürlerdi. Türkistanlı hacılar Mekke'ye giden en kısa yol olan İran topraklarının Safeviler tarafından kapatılması sebebiyle tehlikeli yerlerden geçmek zorunda kalıyorlar ve genellikle yukarıda belirtilen kuzey güzergahını kullanıyorlardı. Bu durum haliyle hac yolunun uzamasına neden oluyordu. Bu yüzden Türkistan bölgesinden hacca gitmeyi genellikle çok dindar kişiler ve dervişler göze alabiliyor, Osmanlılar da hac yolculuğuna çıkan bu kişileri İranlılara/Safevilere karşı Sünniliğin savunucuları olarak görüyorlardı.[58]

---

[56] Grigoriev,a.g.e., s.55.
[57] Yusuf Sarınay, "Türkistanlı Hacıların Ziyaret Merkezi Olarak İstanbul", *Bilig - Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi,* Sayı: 88, Kış 2019, s. 8.
[58] Özcan, a.g.md., s. 408.

Yukarıda da belirtildiği üzere Türkistan'dan hacca gitmek oldukça meşakkatliydi. Bunu da ancak çok az kişi göze alabiliyordu. Çünkü Arap yarımadasına yakın bölgelerden gelen hacı adaylarına göre çok uzak mesafeden gelen Türkistanlı Müslümanlar, yolun uzaklığı, her türlü dini çatışmalar ve salgın hastalıklara rağmen Mekke'yi ziyaret etmeyi ilk sıraya koymuşlardır. Böyle hem tehlikeli hem de riskli yolculuğa sıradan herkes çıkamıyordu. Hatta bazı Türkistanlı Müslümanlar hac yolculuğuna çıkarken akrabaları ve tanıdıklarıyla helallaşıyordu. Bu durum yolculuğun ne kadar tehlikeli ve zor olduğuna işaret etmektedir.[59]

Genel olarak XVI-XVIII. yüzyıllar doğu Müslümanları için gerileme dönemi olarak görülür. Bu yıllarda Batı dünyası ise kapitalizm yolunda hızla yol almaya başlamıştı. Hacı adayları da bu dönemde, yolculuk sırasında çok sayıda talebi yerine getirmeleri gerekiyordu. Özellikle Türkistanlı hacı adaylarının yabancı ülkelerin sınırlarından geçerlerken belli koşullara uymaması, yolculuğun devam etmemesi anlamına geliryordu. Arminius Vambery, XIX yüzyılda Orta Asya'dan Mekke'ye gelen hacıların sadece üçte birinin kendi ülkesine geri dönebildiğini, diğerlerinin ya salgın hastalığa yakalanıp vefat ettiğini ya da yağmacıların saldırısına uğradığını belirtmiştir.[60]

Arapça yazılı kaynaklarda geçtiği kadarıyla ilk olarak, XIII-XVI. yüzyıllarda Deşt-i Kıpçak'tan Özbek Han döneminde giden hacılar hakkında bilgiler yer alır.[61] İslam dinine göre bellirli koşullara sahip bir kimse eğer hacca gitme imkanı bulamazsa, bütün yolluk masraflarını karşılayarak kendi adına başka birisini hacca gönderme hakkı vardı. Bu durumda hacca gönderdiği kişinin daha önce hac görevini yerine getirmiş olması gerekiyordu ve bu tür görevlendirilenlere *Vekili Hac* deniliyordu.[62] Türkistan'daki Müslümanlardan zengin kimseler ve devlet adamları kendileri için sık sık Vekili Hac tayin etmekteydiler. Özellikle ülkesini uzun müddet terk edemeyen devlet adamlarına bu şart uygun geliyordu. Bu yüzden bazı devlet adamları kendi yerine başka birisini Vekili Hac tayin ederek İslam dininin şartlarından biri olan hac görevini yerine getirmekteydiler.[63]

Tarihi kaynaklarda yer aldığı üzere Altınorda hükümdarı Berke Han kendi adına Vekili Hac olarak birisini göndermek süretiyle hac görevini yerine getirmiştir. İslam dinine

---

59 Исабай, a.g.e., s.34.
60 Назира Нуртазина, «Путешествие в Мекку», *Мысль,* Алматы 2013, с. 4. (Nazira Nurtazina, "Puteşestvie v Mekku",/ "Mekke'ye doğru yolculuk", Mısl, Almatı 2013, s.4).
61 Нуртазина, Путешествие в Мекку.., s.5.
62 https://samil.ihya.org/ansiklopedi/bedel-hac.html (Erişim tarihi: 22.05.2019).
63 Нуртазина, a.g.e., s.5.

göre hayattayken hacca gidememiş Müslümanlar için, vefat ettikten sonra yakınları tarafından hac farizası yerine getirilmektedir. Tarihi Raşidi adlı eserde, Doğu Kazakistan ve Doğu Türkistan taraflarında yaşayan Müslümanların haccıyla ilgili bilgilere göre yerli yöneticiler genellikle görevleri sırasında uzun müddete yolculuğa çıkamadığı için Vekili Hac tayin etmişlerdir.[64]

XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başlarında hacı adayları için bir takım zorluklar baş göstermiştir. Onların hacca gitmesi için Rusya hükümetine dilekçe ile başvurmaları gerekiyordu. O dilekçe titizlikle inceleniyor, bazı durumlarda çok uzun bir zaman sonra hacı adayına cevap veriliyordu. Böylece hac ibadeti Rusya'nın kontrolu altında gerçekleştiriliyordu. Buna rağmen Türkistan Müslümanları arasından çok sayıda kişi hacca gitmek için müracaat ediyordu. Bu dönemde hacı adayları çoğunlukla denizyolu ve demiryolu vasıtası ile Mekke'ye ulaşıyorlardı. Özellikle XX. yüzyılın başlarında Kaspiyorti Demiryolunun kuruluşu ile Hazar Denizi'nin kıyılarındaki şehirlerin Taşkent ile bağlantısı kolaylaştı. Bu durum Türkistan Genel Valilği'nden hac etmek için yola çıkan Müslümanların sayısının artmasına sebep olmuştur.[65] Hacca giderken Türkistanlı hacıların takip ettikleri en önemli iki ana yol bulunmaktaydı. Bunlar:

Kuzey yolu: Bu yol, Orta Asya - Kafkas - Krasnovodsk - Bokuni'yi birleştirerek Karadeniz'den Batumi ve Poti limanlarına bağlanıyordu. Buradan İstanbul'a ya da diğer Osmanlı şehirleri üzerinde Hicaz'a ulaşılıyordu.

Güney yolu: Güney istikametinde Semerkand'dan başlayıp, Afganistan şehirleri üzerinden Mazar-ı Şerif'e, Kabil'den Kharbar - Peşaver - Bombay (Hindistan) üzerinden deniz yolu ile Cidde ve Hicaz'a ulaşılıyordu. Bu güzergahın kara yolu kısmı oldukça tehlikeliydi. Hacı adayları bu yolda deve, at gibi ulaşım araçlarını kullanıyordu. Bazı bölgelerden hacı adayları/hacılar yürüyerek geçmek zorundaydılar. Ama bahsedilen Güney yolunun Türkistanlı hacılar için çok da güvenilir bir güzergah olmadığını Cidde'deki Rus konsolosluğu yazmıştır. Çünkü Afganistan şehirlerinden geçerken hacı adaylarından çok

---

[64] В. Г. Тизенгаузен, *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды.* Т. 1. Санкт-Петербург 1884, с. 62. (V. G. Tizengauzen, Sbornik materialov, otnosıaşihsiya k istorii Zolotoı Ordı/ Altın Ordo Devleti'nin tarihine bağlı materialler derlemesi, Peterburg 1884, s. 62).

[65] А.З.Тогаева, *Железная дорога Ташкент – Оренбург и ее место в социально-экономической жизни Туркестана,* Ташкент 2010, с. 22. (A.Z. Togaeva, *Jeleznaya doroga Taşkent-Orenburg i eie mesto v sosyalno-ekonomicheskiy jizni Turkestana,/Taşkent –Orenburg demiryolu ve onun Türkistan'daki hayat için sosyo-ekonomik rolü,* Taşkent 2010, s.22.

fazla gümrük parası alınmış, bazen de onların mallarına saldırmışlardır, bütün parasından, mal mülkünden mahrum kalan bazı insanlar yolda hayatını kaybetmişlerdir. Bazı bilgilere göre 1896 yılında hacca Afganistan üzerinden gidenlerin sayısı 1370 kişiyi teşkil ettiği anlaşılmaktadır.[66]

1.6.1. Dellâllar

Dellâl/Dallâl veya diğer bir adı ile delil, halkı hac etmeye davet eden, hacı adaylarının kayıtlarını tutan ve hac yolculuğu sırasında onlara rehberlik eden kimselerdi. Dellâllar önceleri Mekke valisinin yazılı emri ile tayin edilirdi. Atanan bu dellâlların kendileri de diğer bölgelere vekillerini gönderirlerdi. Bazı zamanlar dellâllar Rusya, Sibirya, Türkistan bölgesine kadar giderek hac adayların toplamışlardır. Sonradan dellâl ismi yaygın bir şekilde kullanılmaya başlamış ve hacı adayları ile ilgilenen herkese dellâl denmiştir.[67]

Türkistanlı hacı adayları genellikle ya hacca gitmeden önce, ya liman şehrine gelirken ya da kendilerini taşıyacak vapuru/gemiyi beklerken birbirleriyle tanışmakta ve kendi aralarından birini *"hacı başı"* olarak tayin etmekteydiler. Hacı adaylarına hizmet edecek dellâlların çoğu doğrudan hacı başı ile irtibata geçerek, onlarla iş birliği yapmışlardır. Hacı adayları, hacı başı olarak genellikle aktif ve genç olanları seçmişlerdir.[68] Hacı başı seçilenlerin önemli sorumluluklarından biri de vapurlara biletleri almasıydı. Dellâllar bilet isteyen hacı başılarını vapuruna davet ederek, saygı ile içerisini gösterir ve kahve ısmarlardı. Buradan anlaşılan dellâllar, hacı başlarına bir müşteri gibi davranırlardı. Hacı başıların billetleri alması için zorlama yapılmasa da dellâllar daha farklı yolları denerlerdi. Dellâlların başvurduğu yollardan biri de hacı adaylarının oturduğu salona aceleden gelen bir elemanın, dellâla yeni getirilen telegraf yazısını yüksek sesle okumasıdır. Burada diğer bir şehirden hacı adaylarının yola çıktığı, bu vapurdan onlar için en az 30 ya da 40 kişilik yer ayrılmasını rica ettikleri yer alırdı. Bunu işiten hacı adayları endişelenmeye başlar ve hacı başıları da herkes için aceleyle biletlerini satın alırdı. Böylece dolu olduğu belirtilen ve bir iki gün sonra yola çıkacak denilen vapur, ancak bir veya iki hafta sonra denize açılırdı. Bu durum karşısında hacı adayları kandırıldıklarının farkına varırlardı. Vapurda dellâlların överek söyledikleri ne lüks oda ne de bedava yemek olurdu. Hacı başlarının yaptığı şikayetleri de

---

66 В.Шумилов, a.g.m., s.29.

67 Elfine Sibgatullina, "19. ve 20. Yüzyıl Başında Rusya Müslümanlarının Hacca Gidiş Yolları", *Uluslararası Türk-İslam Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu*, Isparta 2007, s. 521.

68 Sibgatullina, a.g.m., s. 523.

umursayan kimse olmazdı. Bu durumda hacı adaylarının yolculuğun sonuna kadar sabretmekten başka çareleri kalmazdı.[69]

Osmanlı topraklarından geçerek hacca gidecek olanları da bahsettiğimiz dellâllar karşılar, Mekke'ye ulaşıncaya kadar yolda onlara eşlik ederlerdi. Karşılayacakları hacı adaylarının hangi topraklardan geldiklerine göre dellâllar da bir kaç gruba ayrılırdı. Bunlar; *Dağıstan dellâlları, Kırım dellâlları, Kazan dellâlları* ve söz konusu Türkistan bölgesinden gelen hacı adayları ile ilgilenecek olan *Buharalı dellâllardı.*[70]

1.6.2. Şauşlar

Kazaklarda dellâllar gibi halkı haccetmeye davet edip, hac yolculuğu sırasında rehberlik yapan kimselere "*Şauş*" denilmiştir. Ayrıca XIX.yüzyılda şauşların sayılarının çoğaldığı görülmektedir. İlkbaharda halk arasında dolaşıp hac adaylarının kayıtlarını alır ve yolculuğa nasıl hazırlanmaları gerektiğini anlatırlardı.[71] Bundan dolayı şauş olacak birisinin İslam dininin şartlarını iyi bilmesi ve hac görevini yerine getirmiş olması gerekiyordu. Şauşlar halkı hacca davet etmeye başladığı sırada Mekke'ye gitmeyi niyet etmiş insanlar, kendi yaşadığı bölgeye şauşun gelmesini beklerdi. Hacca teşvik eden insanlar da, "Bu seferki şauşun davetini kaçırma" derlerdi. Gerçekten de şauşlar, hac konusu ile ilgili her şeyi bildikleri için hacı adayları onların dediklerini takip etmeye çalışırlardı. Şauşlar ne zaman yola çıkılacağını da belirlerdi.[72]

Mesela, *Hacca Giden Kazaklar* adlı keserde aşağıdaki satırlar yer alır: "Kayıp'ın beklediği günde onların köyüne hac etmeye davet eden şauş da gelmiştir. Hac yolculuğu sırasında eşlik edecek dost da bulundu. Elindeki malını satarak harcırahını da hazırlamış oldu. Sıra şauş'un söylediği ânın gelmesini beklemek idi. Şauş, Kasım ayının sonuna doğru Türkistan'da Hoca Ahmed mezarında toplanacağını söylemişti".[73]

Mukaddes hac yolculuğuna çıkmadan önce bütün hacı adaylarına ihramlar dağıtılırdı.[74] Rehberlik yapacak olan şauşlar ihramın nasıl bağlanacağına dair bilgi verip hacı adaylarına

---

69 Sibgatullina, a.g.m., s. 524.
70 Sibgatullina, a.g.m., s. 524.
71 Г. Р. Мухтарова, "История хаджа из Казакстана в научном исследовании ЦГМ РК", *Казахи России: История и современность*, 1.том, Омск 2010, с. 146. (G. R. Muhtarova, İstoria hadja iz Kazakstana v nauchnom issledovanii SGM RK, *Kazahi: Rossii: İstoria sovremenost,* c.1. Omsk 2010, s. 146).
72 Исабай, a.g.e., s. 123.
73 Исабай, a.g.e., s.128.
74 Salim Öğüt, "İhram", *TDV İA,* C.21, s.541.

öğretiyordu. İhram hacı adaylarının giymesi gereken özel bir elbisedir. İki adet lekelenmemiş beyaz kumaştan oluşup, onun bir tanesi beline sarılır bir tanesi ise sağ elinden aşağıya doğru bırakılırdı. İhramdan başka hiç bir şey giyilmiyordu. Lekelenmiş giysileri giymek yasaktı. İhramı giydikten sonra birisiyle kavga etmek, insanın zoruna gidecek şeyleri söylemek, hatta küçücük bir böceği bile öldürmek hoş karşılanmaz ve yasak kabul edilirdi. İhramı giyen kişi onu çıkarıncaya kadar ibadet eden bir müslüman olarak kabul edilirdi. İki rekat namaz kıldıktan sonra hacı adayları, *"Lebbeyk Allahumme Lebbeyk Lebbeyke La şerike leke lebbeyk inne'l-hamde ve'n-ni'mete leke ve'l-mülk la şerike leke"* ("Ey Allah'ım! Senin emrine (itaate) hazırım. Sen'in emrine uydum. Sen'in hiçbir ortağın yoktur. Sen'in emrine uydum. Şüphesiz ki (gerçek) hamd, nimet ve mülk Sen'indir. Sen'in hiçbir ortağın yoktur") diye dua da ederdi.[75]

1.6.3. İzin Belgesi Alma

Rusya'da izin belgesi (resmi döküman), I. Petro zamanında hangi devletin vatandaşı olduğunu ispat etmek için uygulamaya konulmuştur. Genelikle yurtdışına çıkarken, özellikle gidiş dönüş zamanı belli olan hacı adaylarına, ramazan ayı ve kurban bayramı göz önüne alınarak her sene sonbahardan itibaren yarım yıla kadar geçerli olmak üzere, Avrupa ve Asya'ya ticaret amacıyla yolculuk yapanlara ise bir iki sene geçerli olan belge verilmiştir. Fakat Orta Asya Müslümanlarının birçoğu bahsedilen belgeyi kolaylıkla alamamışlardır. Devlet adamları ve elinde parası olan zenginler ise bu belgeleri daha kolay almışlardır. Sıradan hacca gitmek isteyen insanlar ise çoğu zaman belge almadan gitmek zorunda kalmışlardır. Bundan dolayı yolculuk sırasında belgesiz olanlar çeşitli sorunlarla karşılaşmışlardır. Onlara yardım edecekmiş gibi davranıp, bir şekilde kandırmak isteyenler de olmuştur. Çeşitli bahanelerle paralarını kaptıran hacı adayları, çoğu kez kendilerinin kandırıldığının farkına varamamıştır. Dolandırıldıklarını anlayanlar ise izin belgeleri olmadığı için kimseye şikayet edememişlerdir. Şikayet edip kendi haklarını aramaya çalışanlar ise, hangi devletin vatandaşı oldukları anlaşılmadığı için şüpheli birisi olarak hapse atılma riski ile karşı karşıya kalmışlardır. Bu tür durumlarla karşı karşıya gelenler ne yapacaklarını bilemeden hapishanelerde vefat etmişler, hatta bunlar içinde intihar edenler de olmuştur.[76]

---

[75] Нуруллохон Ҳожи Қўқондий, *Муборак ҳаж сафари*, Камалак 1991. б.62. (Nurullohon Hoci Hukandiy, *Muborak hoc safari/Kutsal hac seferi*, Kamalak 1991, s.62).

[76] Зарнигор Айтматова, *Ўрта Осиеда диний сиесат ва ҳаж зиерати тарихи масалалари (19-20 асрлар)*, Бухара 2015, с. 56. (Zarnigor Aytmatova, *Urta Osieda diniy siesat va hac zierati tarihi masalaları/Orta Asya'da dinî siyaset ve hac ziyareti tarihi meseleleri*, *(19-20 asrlar)*, Buhara 2015, s.56).

Hac yolunun önemli noktaları arasında yer alan Bağdat ve Cidde'de Rusya konsolosluklar kurmuş, hac ile ilgili problemleri araştırıp, bir takım önlemler almıştır. Hac yolculuğunun düzensiz, karmakarışık olduğu kanatına varan konsoloslar, bunun asıl nedeninin belge almadan yolculuğa çıkanlar olduğunu ileri sürmüşler. Belgelerini alıp resmi olarak yola çıkanları, bahsedilen konsoloslar kendi himayeleri altına almışlardır. En azından belgesi olanlar sınırlardan geçmekte zorluk çekmemiştir. Belgesi olmayanlar, herhangi bir sorunla karşılaşınca onlara yardım etmek mümkün olmamıştır.[77]

Daha önce belirtlildiği gibi belge almak hem zor hem de pahalı idi. Belge almak için başvuranların taleblerinin sürekli ertelenmesi durumu oldukça kötüleştirmiştir. Özellikle belge almak için gelen hacı adayları, en yakını 50 – 60 km, en uzağı 150 – 200 km'den atla zorla geldikleri için hem zaman kaybına uğramakta, hem de fiziki olarak yorulmaktaydılar. Bundan dolayı izin belgesine başvuranlar iki yolu seçmek zorunda kalacaklar; ya ne zaman hazır olacağı belli olmayan belgeyi almak için bekleyecekler ya da bütün mallarını ve canlarını Allah'a emanet ederek belgesiz yola koyulacaklardı. Hacı adaylarının belge almadan gitmelerinin sebeplerinden biri de yerli yöneticilerin, belge verme konusunda isteksiz davranmalarıdır. Cidde'deki konsolos kendisinin bağlı olduğu İstanbul'daki elçiliğe, hacı adaylarının çoğunlukta oldukları yerlere kendi temsilcilerini göndermelerini talep etmiştir. Elçi ise böyle bir durumda hükümetin yapacağı harcamanın artacağını ileri sürmüş, konsolos da ona verdiği cevapta, belge fiyatını azaltmak suretiyle daha çok hacı adayının belge almasının sağlanacağı ve devlet için de öncekiden fazla kar elde edileceğini ve bununla da masrafların karşılanabileceği ifade edilmiştir. Fakat bu sorun bir türlü çözülememiştir.[78]

O dönemde sıradan kimseler fotograf çektiremiyordu. Bu yüzden hacı adayına verilecek belgede, onun saçı, gözü, eğer varsa sakalı, bıyığı, rengi, burnu, ağzı, dişi, yüz ve yanak şekli, yani eşkalinin detaylı şekilde yazılması gerekiyordu. Üstelik Rusça, Fransızca ve Almanca'ya da çevirilmesi gerekiyordu. Bu da haliyle belge almayı zorlaştırıyordu. Bir de sık sık başgösteren salgın hastalıklar da bahane edilerek hacca gitmek yasaklanıyordu. Bazen sırf hacca gidişleri önlemek için kasıtlı olarak bu tür bahaneler ortaya atılıyordu. Mesela, 1881 yılında Rusya'nın Dışişler Bakanlığı Türkiye'de veba hastalığı yayılmış

---

[77] Альфина Сибгатулина, *Контакты Тюрок-Мусулман Российской и Османской Империй на рубеже XIX-XX вв.* Москва 2010, с.24. (Elfine Sibgatulina, *Kontaktı turok –musulman Rossiyskoi i Osmanskoi imperi na rubeje XIX-XX vv.* Moskova 2010, s.24).

[78] Сибгатулина, a.g.e., s. 32.

diyerek hacca gitmeyi yasaklamıştır. Ancak yine de transit gemiler önceden olduğu gibi yolcu taşımaya devam etmiştir.[79]

1.7. Türkistan'da Hac İbadetinin Kültürel Boyutu

Türkistan'da yaşayan Türk halklarının kültüründe, geleneklerinde İslam dininin tesiri büyüktür. Söz konusu hac ibadeti de kültürel açıdan Türkistanlı Müslümanları doğrudan etkilemiştir. Özellikle halkın sözlü edebiyatında, destanlarında hac ibadeti ile ilgili çok sayıda motivi bulmak mümkündür. İlk olarak Kırgızların Manas Destanı'ndan bahsedelim. Manas Destanı'nda müslümanlığın temellerine dayanan inançları sıkça rastlanmaktadır. Eski zamanda tespit edilip sözlü olarak halkın hafızasında olan destanlar, halkla beraber yaşadıkları için halkın her devirdeki fikir, ideal, sevinç ve kederlerini aksettirirler. Manas Destanı da yaşayan bir destan olduğu için, Kırgızların en eski devirlere ait hatıralarını yansıttığı gibi XVIII.-XIX. yüzyıllarda İslamiyetin Kırgızlar arasında iyice yerleşmesinin sonucu olarak İslamî öğeleri de içine almıştır.[80] Özellikle söz konusu olan hac ibadeti destanda ayrıca yer alır. Mesela, Sagınbay Orozbakov'un varyantına göre altmış yaşa gelmesine rağmen cocuğu olmayan Manas, Mekke'ye gidip hac ibadetini yerine getirmek istediğinde eşi Kanıkei hamile olduğunu söyleyerek cocuğu dünyaya geldikten sonra hacca gitmesini önerir. Manas'ın oğlu üç yaşına geldiğinde Manas, Almambet, Sırgak, Tokotoı adlı yiğitleri ile beraber hacca gitmiştir. Destanlardan da anlaşıldığı gibi Türkistanlı Müslümanlar hacca gitmeyi sadece bir ibadet olarak değil, aynı zamanda kendi isteklerini, arzu ettiklerini Allah'tan dua etmeye bir araç olarak görmüşlerdir. Bundan dolayı insanlar zor duruma düştüğünde, yakınları ağır hastalığa yakalandığında, çocuğu olmayanlar hacca giderek hem hac görevini yerine getirerek hem de yıllardır endişelendiren sorununa bir çözüm bulacağı umutuyla gitmişlerdir.[81] Meselâ Manas hastalandığında, onu iyileştirmek için eşi Kanıkei Mekke'ye gider, oradan getirdiği ilaç ve devanın sayesinde Manas iyileşir. Hac görevini yerine getirmiş olan Türkistanlı Müslümanlar her zaman halka örnek göstermeye, günah işlerden uzak durmaya çalışırdı. Bunu yansıtan bazı ata sözlerinden de hacılar için daima islam dininin şartları ile yaşamak ne kadar önemli olduğunu anlayabiliriz.

---

79 Айтматова, a.g.e., s.61.

80 Mehmet Emin Bars, "Manas Destan'ında İslamî Unsurlar", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl 2, Say, Mart 2014 s. 452.

81 Bars, a.g.m., s. 453.

Kırgızda *"Acı bolmok- kırk cılda, bende bolmok- bir künde*" diye ata sözü vardır. Yani Türkçe anlamı, "Hacı olmak için kırk yıl gerekir, adam (bende) olmak bir gündedir".[82]

Kırgız halkında uzak yolculuğa çıkan birisini şiirle uğurlama geleneği vardır. Aynı şekilde hacca gidecek olan kişilerin de yolunun açık olmasını dua ederek çok iyi bir şekilde uğurlamaya özen göstermişlerdir. Ünlü Kırgız beyi Şabdan Baatır Mekke'ye gitmek üzereyken, o dönemin ünlü şairi Kalmırza aşağıdaki gibi satırlarla ona iyi yolculuklar dilemiştir.

Allah büyük kudret,

Onun elçisi (dostu) Muhammed.

Muhamed'e biz ümmet,

Şartı olan adama

Haccetmek bir görevdir.

Sonraki satırlarında Şabdan Baatır'a iyilik, sağlıkla hac görevini tamamlayıp geri dönebilmesini diler.[83]

Yukarıda da söylendiği gibi bazı Türkistanlı Müslümanlar Vekili Hac olarak birisini göndermek suretiyle hac görevini tamamlamışlardır. İslam dinine göre hayattayken hacca gidememiş, vefat eden yakınları için de hacca gitmek mümkündür.[84] Mesela, bazı Kırgızlar Buhara, Semerkand ve Kaşkardan gelen kişilere parasını ödeyerek kendi yerine hacca göndermişlerdir. Onlara "Acı Bedel" (Bedel Hacı), denilmiş ve halk içinde büyük bir saygı ve hürmete sahip olmuşlardır.[85]

1.7.1. Hac İbadeti ile İlgili Gelenekler

Türkistan coğrafyasında sadece destanlarda değil, gerçek hayatta da hacca gidip gelen Müslümanlara saygı gösterilmiş, çocukları hastalandıklarında onlara götürmüşler ve

---

82 Мухаммед Ибраимов, *Кыргыз макал -лакап учкул сөздөрү, www.bizdin.kg электрондук итепканасы, c. 5. (Muhammed İbraimov, Kırgız makal lakap uçkul sözdörü)*

83 Кенеш Жусупов, Шабдан баатыр, Бишкек 1992, б. 13. (Keneş Jusupov, *Şabdan Baatır*, Bişkek 1992, s.13).

84 В. Г. Тизенгаузен, *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды.* Т. 1. Санкт-Петербург 1884, с. 62. (V. G. Tizengauzen, Sbornik materialov, otnosıaşihsiya k istorii Zolotoı Ordı/ Altın Ordo Devleti'nin tarihine bağlı materialler derlemesi, Peterburg 1884, s. 62).

85 Seyfettin Erşahin, "Kırgızların İslâmlaşması Üzerine Bazı Mülahazalar", *Ankara Ünviversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. XXXIX, Ankara 1999, s.425.

dua etmesini rica etmişlerdir. Hala günümüze kadar devam ede gelen gelenekte yeni doğan çocuğa hacca gitmiş insanın isim vermesini uygun buluyorlar. Mesela, Kayıp adındaki birisi, yalnız bir erkek çocuğu olmuştur. Yıllardır ondan başka çocuğu olamayınca ona yakın arkadaşı şöyle bir tavsiyede bulunur. "Evinde yatarak Allah'tan yalvarıp oğul istemen bir sonuç vermiyor. Ama onun da çözümü vardır. Senin Mekke'ye doğru yolculuğa çıkman gerekiyor. Allah'tan yalnız oğlunun neslini çoğaltmasını dua et" der.[86]

Hacıların getirdiği zemzem suyu Türkistanlı Müslümanlar için büyük bir öneme sahipti. Özellikle zemzem suyu hastalığa şifa verir diye hasta adama içirirlerdi. Bununla beraber ölen insanın cesedinin zemzem suyu ile yıkanmasının onun ruhuna huzur getireceğine inanlırdı.[87] Kırgız halkı zemzem suyunun bir kaç damlasını su doldurulan bir kabaya damlatıyorlardı. Sonra kıbleye dönerek "Allahü Ekber" diye içerlerdi. Zemzem suyunu içenlerin öteki dünyada Cennet'e gireceğine inanıyorlardı.[88] Özellikle Zemzem suyu ile ilgili Kazaklarda da dikatte şayan bir gelenek vardır. Yeni doğan çocuğa emzirilmeden önce ilk olarak zemzem suyu içirilmesinin o çocuğa iyilikler getireceğine inanıyorlardı. Mesela Tesik adlı caminin imamı, üç defa hac görevini yerine getiren Kocanazar, bir çocuğa isim verdikten sonra, annesinin sütünü emzirmeden önce hurmanın kemiği ile çocuğa zemzem suyunu vermiştir.[89]

1.7.2. Hacı Adı ve Hacılara Hürmet

Halk arasında hacca giden insanlara saygı gösterilir, isimleriyle beraber hacı anlamına gelen Kırgızca'da "acı", Kazakca'da ise "kacı", "eci", Özbekce'de "hocı" sıfatıyla hitap edilirdi. Örneğin, Özbek acı, Çubak acı, Hasan acı gibi isimine hac manasını veren "acı" sözü eklenirdi. Kırgızlarda Acıbek, Hacımurat gibi kişi adları sıkça rastlanmaktadır. Aynı şekilde Kazaklarda Kacıbek, Kacıgali, Kacıken, Özbeklerde ise Hocıbay gibi isimler vardır. Bu da Türkistanlı Müslümanların haccetmeyi ne kadar önemsediğini göstermektedir.[90] Hatta bazı insanlara hacca gidip geldikten sonra kendi isimini kullanmayıp sadece "acı" diye hitap edilmesi, zamanla halk tarafından onun gerçek isminin Acı olarak

---

86 Калмукан, a.g.e., s. 26.

87 Абдылдажан Акматалиев, *Манас эпосунун создугу*, Бишкек 1995, s. 6. (Abdıldacan Akmataliev, Manas eposunun sözdügü/Manas destanı'nın sözlüğü, Bişkek 1995, s.6).

88 Erşahin, "Kırgızların İslamlaşması Üzerine Bazı Mülahazalar", s. 424.

89 http://www.elarna.net/m/koru_kk.php?tur=17&id=594819 (Erşim tarihi: 24.05.2019).

90 Телгожа Жанузак, *Тарихи жер су аттарынын туп төркіні*, Алматы 2010. s. 280. (Telgoca Canuzak, *Tarihi cer su attarının tüp törkünü, /Tarihi yer ve su adlarının asıl maanası,* Almatı 2010, s.280).

algılanmasına sebep olmuştur. Örneğin, Kırgız halkının Saruu boyunun yöneticisi Asperdi Çot Uulu (1780–1852) 1819-1920 yıllar arasında Mekke'ye gidip hac ibâdetini tamamlayıp geldikten sonra 1826 yılında Hokand Hanı Muhammed Ali Han tarafından "datka" ünvanını almıştır. Bundan sonra bütün Talas vadisinin yönetici olan Asperdi'ye halk hacca gidip geldiği için "Acı" ve yönetici anlamına gelen "bey" lakabını kullanmıştır. Zamanla Acıbek ya da Acıbey onun gerçek ismi olarak algılanmaya başlamıştır. Günümüzde bile birçok insan Acıbek olarak tanırlar.[91]

Türkistanlı Müslümanlar hac görevini yerine getirmiş olan insanlar ile tokalaşmaya özen gösterirledi. Giderek bu bir gelenek haline dönüşmüş; "Biz de onun gibi hacca gidelim" diye dua ederlerdi.[92] Hac görevini yerine getiren insanların eve misafir olarak gelmeleri durumunda çok iyi karşılanır, bütün iyiliğin, huzurun geleceğine inanırlardı. Dolayısıyla herkes hacıları evinde ağırlamaktan gurur duyuyorlardı. Mesela Kırgız şairi Nurmolla'nın bir şiirinde aşağıdaki satırlar yer alır:

"Onu hiç bir düşman yenemez,

Kutsal altı kanat evinde

Hacılar bile kalmıştı"

Nurmolla şair kendisi de hacca gitmiştir; hacca gidip geldikten sonraki şiirlerinde daha çok din konusunda öğütler verdiği anlaşılmaktadır.[93]

Aynı şekilde Mekke'ye gidip hac görevini yerine getirmiş olan insanlara Buharalılar da ayrıca saygı göstermişlerdir. Hacca giden Buharalıların yeşil kalpuş giymesine izin verilmiş ve Mekke'den döndüklerinde büyük bir coşkuyla kutlanmıştır. Hacılar halk içinde yüksek bir itibara sahip olmuşlardır. Herkesin ona dokunma isteği duyulur ve hacıların izin vermesi büyük gururla karşılanırdı.[94]

---

[91] *Кыргыз тарыхы, кыскача энциклопедия*, Бишкек 2003, б. 22. (*Kırgız tarıhı, kıskaça ensiklopediya/Kırgız tarihi, kısaca ensiklopediya*, Bişkek 2003.s.22).

[92] Молдокулова Динара, *Кыргыздардын салттык жүрүм-турум маданияты,* Бишкек, 2016. б. 111. Dinara Moldokulova, *Kırgızdın salttık cürüm-turum madaniyatı/Kırgızların geleneksel adetleri ve kültürü,* Bişkek, 2016, s.111).

[93] Нурмолдо, *Замана, Ырлары, айтыштары, опсундук икаялары*, түзгөн: Калмурат Рыскулов, Жалал-Абад 1995, б. 24. (Nurmoldo, *Zamana, ırları, aytıştarı, opsunduk ikayaları/ Çağ, Şiirleri ve Aytış* Sanatı, editör: Kalmurat Rıskulov, Celalabat 1995, s.24).

[94] Seda Yılmaz Vurgun, XIX.yüzyılda Seyahatnamelerin Işığı Altında Buhara Emirliği (Hanlığı), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstisüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2013, s.114.

Türkistanlı hacıların Mekke'den dönerken kutsal topraklardan ağaç getirerek diktikleri söylenir. Mesela, Kırgızistan'da Akmoyun adlı köyde "Baygana'nın ağacı" ve camisi vardır. Onun kızı Maamet kızı Satı'nın verdiği bilgiye göre, babası hacdan dönerken kendisi ile beraber bir ağaç dalını getirerek dikmiştir. O bahsedilen ağaç dalı giderek çoğalarak ormana dönüşmüştür. Fakat babası Baygana vefat ettikten sonra camisi bozulmuş, daha sonra ağaçların neredeyse tamamı kesilmiş, sadece iki tane ağaç kalmıştır.[95]

1.8. Türkistan'da Hac İbadetinin Ekonomik Boyutu

İslam dinine göre maddi olarak hali vakti yerinde olan Müslümanların ömürlerinde bir defa hacca gitmeleri farzdır. Hacca gidecek olan müslümanın akıl yaşına ermiş, ergenlik çağına ulaşmış, hür, hac için yeterli malî imkâna sahip ve bu ibadeti yerine getirecek vakte erişmiş olması şarttır. Yüce Allah, Kuran'da; *"Yoluna güçü yetenlerin Allah'ın evi (Kabe)ni hac ve ziyaret etmeleri, insanlar üzerinde Allah'ın bir Hakkı'dır." (Ali İmran, 97)* buyurmuştur.[96] Ayrıca günümüzdeki imkanların ve şartların olmadığı dönemlerde hacca gitmek zor ve aynı zamanda yolculuk uzun sürdüğü için de o dönemin şartları ile değerlendirecek olursak oldukça önemli miktarda paraya ihtiyaç vardı. Bundan dolayı hacca sıradan herkes gidemiyordu. Çoğu zaman bazı devlet adamları ile zengin halk tabakası bu kutsal görevi yerine getirme imkanına sahip olmuştur. Fakat bazı sıradan insanlar da elindeki bütün malını satarak hacca gitmeyi de ihmal etmemiştir. Çoğunlukla Orta Asya'dan yola çıkan hacı adayları Buhara'da yaklaşık bir hafta kalmışlar ve kendileri ile beraber getirdiği mallarını satarak, yolluk paralarını hazırlamışlardır. Çünkü Buhara Türkistan bölgesinin ticaret merkezidir. Burası Çin'den, Rusya'dan, İran'dan gelen malların satışa sunulduğu önemli bir pazardı hem de kalbalık bir şehirdi.[97] Ünlü seyyah Arminius Vambery Buhara'daki pazarı şu şekilde tasvir etmiştir: "Buhara pazarında görülen Buharalı, Hiveli, Hokandlı, Kırgız, Kıpçak, Türkmen, Hindu, Yahudi, Afganlardan oluşan kalabalık, hemen hemen bütün pazarlarda görülür."[98] Dolayısıyla burası hacı adaylarının ticaret yapmaları ve hac yolculuğu için gereken ihtiyaclarını temin etmeleri bakımından oldukça uygun bir yerdi. Onlar malların değerine değil, satabildiklerine memnundu. Her hacı adayından dört

---

95 Гулнара Алыбаева, Гулнара Айтбаева, *Нарындын наркы, Жандуу жайлар жана барктуу билим,* Бишкек 2004. с.45. (Gülnara Alıbaeva, Gülnara Aytbaeva, Narın narkı, Canduu caylar cana barktuu bilim/Canlı yerler ve değerli bilim, Bişkek 2004, s.45).

96 http://www.namazzamani.net/kuranmeali/ali-imran-suresi-97.ayet.htm (Erişim tarihi: 24.06.2019).

97 Schuyler a.g.e., s. 183.

98 Arminius Vambery, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi,* Çev: Abdurahman Samipaşazâde Abdülhalim, İstanbul 2009, s. 169.

somdan[99] toplayan dellâl onlara tren biletini de satın almasına yardımcı oluyordu.[100] Bununla kalmayıp yolculuk sırasında her türlü masrafları için hacı adaylarının yanlarında belli bir miktarda para bulundurmaları gerekiyordu. Özellikle onlara hizmet eden kervanların ücretleri her zaman aynı miktarda değil, günün şartları ve hava durumlarına göre değişebiliyordu. *Hacca Giden Kazaklar* adlı eserde, Türkistanlı hacı adaylarının hazırlıkları aşağıdaki gibi tasvir edilmiştir:

> *Bütün hacı adaylarını toplayan şauş (dellâl) sözünü bu şekilde başladı."Bundan sonra Sari'den Kerbela'ya, Kerbela'dan Mekke ve Medine'ye kadar çok uzaktır. Bahsedilen yolların arasında bize hizmet veren kervanların ücretleri ucuz olmayabilir. Üstelik Kerbela'ya kadar Şiilerin olduğu topraklardan da geçeceğiz. Bundan dolayı tehlikeli durumları önlemek ve zarar görmeden çıkabilmek için para vermemiz lazım.*
>
> *-Peki, Bagdat'a deyin Kervan hizmeti için ne kadar alıyormuş diye sordu hacı adayı.*
>
> *-On tilladan;*
>
> *-Öylese senin de payın var mı o on tillada.*
>
> *Evet, on tilladan dörtü bana kalacak, bunun yanısıra ben o paradan şiilere de vereceğim diye şauş cevap verdi*[101].

Orta Asya'da o sırada para birimi tenge denilen küçük bir gümüş paradır. Buna Hokand ve Taşkent'te *Hokand tengesi* ya da basitçe *Hokand* denilir. Bu paranın gerçek değeri yaklaşık 16, 3 /4 kopek ya da 5,5 penidir. Bir yüzünde hükümdarın ismi, diğer yüzünde genellikle şehrin ismi ya da basıldığı tarih yazılırdı. Ayrıca daha küçük ve daha ince olan tilla denilen altın bir para da vardı.[102]

Yukarıda bahsedilen masraflar, yolculuğun sadece bir bölümü için geçerliydi. Aylarca süren yolculuk sırasında her türlü masraflara hazır olunması için önceden bütün hacı adaylarına uyarılırdı. Köprüden geçme ücreti, yol boyunca barınacak yerlerde kalma ücreti, bununla kalmayıp her an tehlike oluşturabilecek yağmacılar da hac adaylarını oldukça zor duruma bırakıyordu.[103]

---

[99] Bölgede kullanılan para birimi
[100] Исабай, a.g.e., s. 28.
[101] Исабай. a.g.e., s.53.
[102] Eugene Schuyler, *Türkistan Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları,* Çev: Firdevs Çetin - Halil Çetin, İstanbul 2007. s. 201.
[103] Исабай, a.g.e., s. 114.

Yukarıda da bahsedildiği gibi yolda hacı adaylarına eşlik edecek olan dellâllar da çoğunlukla türlü bahanelerle onları kandırıp paralarını almıştır. 1909 yılında Kazan şehrinde basılan *"Hacılar Garafik Yahud Hacılarnın Aldandıklarını Beyan Ve Aldanmayınca Yürerge Tugrı Tarik"* adlı kitapta, yazarı Ali Rıza Efendi, dellâlları, hacı adaylarının cebine el koyan düşmanlar olarak tasvir ediyor. Bununla beraber Türk dellâllarının da hacıları kandırmayı ihmal etmediğini vurgulamıştır. Bununlar beraber hacı adaylarının yabancı bir ülkede paralarını değiştirmesi gerekiyordu. O sırada bu iş, sarrafların sorumluğundaydı. Sarrafların neredeyse tamamı Ermenilerden oluşmaktaydı. Türkçeyi çok iyi derecede konuşan Ermenilere hacı adayları bir müslüman gibi gördüklerinden onlara güvenmişler, üstelik Türk paralarından anlamadıklarından dolayı para değiştirirken de aldıklarını saymamışlardır. Böylece bir miktar para kolay bir şekilde sarrafların cebine geçmiş oluyordu. Bu yetmezmiş gibi kandırıldığının farkına varmayan hacı adayları, sarraflara gönülden bahşiş de verirlerdi. Çünkü sarraf Allah yoluna çıkanlardan hiç bir faiz almadığını vurgulardı. Hacı adayını sarrafla buluşturan dellâl da kendi payını alırdı.[104]

Kendi çıkarları için hacı adaylarının cebine el koyanlar sadece sarraflar ve dellâllar olmamıştır. Hacılar çoğunlukla Arap diyarında kendilerine yardımcı olacak tercümanları da hizmetlerine almak istemişlerdir. En doğrusu hacılar, onları kendi memleketlerinde alması gerekiyordu. İstanbul ve başka yerlerde uygun değildi. Tercüme konusunda yardımcı olacak hizmetkarlar çok kibar davranan, çok iyi derecede dil bilen insanlar idi. Her yıl hacı adaylarına eşlik ettikleri için her konuda tecrübeye sahiptiler. Genellikle hacıları kendilerine çekebilmek oldukça kibar davranırlar, ücret konusunda pek de ısrarcı olmazlar, sadece İstanbul'da kalan çocuklarının ihtiyaçları için biraz para olsa yeter, Allah yoluna çıkanlara hizmet etmeye hazır olduklarını ifade ederlerdi. Onların gönüllü davranışına memnun kalan hacı adayları onları hizmetlerine alırlardı. Oysa alınan hizmetkar sadece bir hacıya değil, genelde 15-20 kişiye hizmet ederdi. Buna da razı olan hacı adayları, her biri 5 ruble toplayarak hizmetkara verirlerdi. Ama ne yazık ki hizmetkar gidişten dönüşe kadar fırsat oldukça hacı adaylarının paralarından kendi cebine sokmaya devam ederdi. Mesela, hacılar bir şey satın almak için hizmetkarı pazara gönderdiğinde, satın alınan şeyin fiyatının beş katına kadar çıkartıldığı ile karşılaşırlardı.[105]

[104] Sibgatullina, a.g.m., s. 523.
[105] Sibgatullina, a.g.m., s. 523.

Orta Asya'nın Rusya tarafından işgal edilmesinden sonra Rus hükümeti ister istemez hac ile ilgili bütün işlere karışmaya başlamışlardır. Özellikle hacca gitmeye niyet eden Müslümanların maddi durumunun Rus hükümeti tarafından kontrol edildiğine dair belgeler bulunmaktadır. Çünkü Rus hükümeti yerli devlet adamlarından hacca gidecek olanların maddi durumlarını kontrol etmesini ve bu bilgileri içeren rapor hazırlamasını talep etmiştir. O belgelerde, hacı adayının malının miktarı yer alırdı. Tam olarak ispatlanmasa da bazı arşiv belgelerinden kimlerin hacca gittiğini, yani halkın hangi tabakasının gittiği hakkında az çok bilgi sahibi olmaktayız. Aşağıdaki listede Türkistanlı hacıların hacca giderken kaydettirdiği malının sanı ve ne zaman hacca gittiği hakkında bilgiler verilmiştir. Buna ilave olarak bazı hacıların kaç yaşında olduğu da gösterilmiştir.[106]

Tablo 1. XIX. Yüzyılın Sonları ve XX. Yüzyılın başlarında Bazı Türkistanlı Hacıların Hacca Gittiği Yılları, Yaşları ve Mal Varlıkları

Adı Soyadı	**Yaşı**	**Yıl**	**Malının Cinsi ve Sayısı**
Tötim Kocin	73	29.12.1896	At – 15, Koyun – 15, İnek - 10
Ayagan Aytcanov	71	1896	At – 7, İnek – 12
Kocan Bulanov	48	1896	At – 40, İnek – 20, Deve – 2, Koyun – 25
Kozubay Kencin	23	1896.	At – 50, İnek – 40, Koyun – 40.
Ibırayım Ketekov		1912	At – 20, İnek – 10, Koyun – 300
Omar Teberekov		1912	At – 50, İnek – 20, Koyun – 150.
Abdıbek Tilekin		1912	At – 60, İnek – 30, Koyun – 200.
Abdılmacit Abılgazin		1912	At - 30, İnek - 12, Koyun - 100.
Nugıman Tölendin		1896	At – 9, İnek – 25, Koyun – 40.
Canbakı Canıbekov	44	1896	At – 15, İnek – 24, Koyun -200.
Beke Karkınov		1896	At - 50, İnek – 43, Koyun – 60.
Kabdol Akbaev		1986	At - 60, İnek – 12, Koyun – 200.
Ukıpbay Sırgabaev		1986	At - 71,, Koyun – 120.
Ali Uzakov	34	1912	At - 23, İnek – 20, Koyun – 40.
Muhammed Salimov		1912	At - 40, İnek – 36, Koyun – 100.
Bayşuak Comaldaev		1912	At - 24, İnek – 30, Koyun – 80.
Rakım Cusupov		1912	At - 50, İnek – 43, Deve -3.
Sızdık Öteybaev		1912	At - 60, İnek – 32, Koyun – 60.
Baymurun Titıkov		1912	At - 25, İnek – 30, Koyun – 100.
Haziret Cusupov		1912	At - 50, İnek – 43, Koyun – 60, Deve – 4.
Rustem Bökeev		1912	At - 25, İnek – 36, Koyun – 80.

(Kaynak: Kalmukan İsabay, Hacca Giden Kazaklar).

Yukarıdaki oluşturulan listeden de anlaşıldığı gibi Türkistanlı Müslümanlardan hacca, genelde zengin ve orta tabakadaki insanlar gitmiştir. Hacca giden kimselerin mali durumlarının iyi olmasının yanında kendi hayatını riske atarak uzun ve tehlikeli bir

[106] Исабай, a.g.e., s.123.

yolculuğa çıkabilmeleri için aynı zamanda cesaret sahibi ve sıkıntılara göğüs gerebilecek bir kişiliğe de sahip olması gerekiyordu.

Rus hükümeti hac ibadeti için harcanan paraları lüzumsuz olarak görüyorlardı. Hacı adayları ile ilgili Rus hükümeti tarafından oluşturulan komisyonun hazırladığı raporda aşağıdaki ifadeler yer almaktadır:

> ..... "*Böylece hac seferleri için her sene halk bütçesinden bir sürü para harcanmaktadır. Yukarıda belirtilen üç hacılığın ilkini en az kişi başına yüz som, diğerleri için üç yüz somdan (ruble) hesaplayarak bütün hacı adaylarının sayısına çarpacak olursak halkın bütçesinden her sene üç veya beş milyon som faydasız harcanmaktadır. Bununla beraber belirtilmesi gereken diğer bir husus da vardır. Hacı adaylarının hepsi hacca izin veren belgeyi almadığından dolayı devlet hazinesini de doğrudan etkilemektedir. Mesela hacı adayları konsolosun verdiği izin belgesi için on iki som altmış kuruş ödemesi gerekiyorsa, belge almadan yola çıkan hacı adaylarının yüzünden her sene 200 ve 300 bin som zarar görmektedir. Buna ilave olarak Türkiye ve Fars biletlerini almak için harcadığı para yukarıda belirttiğimiz sayıyı daha da arttırmaktadır*.[107]

1.9. Hac Yolculuğuna Engel Olan Salgın Hastalıklar

Zaman zaman baş gösteren salgın hastalıklar, hacı adaylarının hacca gitmelerine engel olmuştur. Nitekim 1881 yılında İran'da ortaya çıkan kolera hastalığı bütün bölgeyi etkilemiştir.[108] Daha sonra bu hastalık Balkanlarda da kendini göstermiş ve beş altı sene kadar devam etmiştir. Kolera hastalığının pek çok bölgeyi etkisi altına aldığı bu yıllarda Rusya hükümeti, bu hastalığı önlemek amacıyla hac yolculuğa çıkmayı engellemiştir. Rus hükümetinin engellemelerine rağmen yine de Türkistanlı Müslümanlar bir çaresini bularak hatta, hükümetten izin belgesini almadan hacca gitmeye devam etmişlerdir.[109]

Rusya'nın Batumi, Feodosia, Bakü, Krasnovodsk gibi limanlarında sağlık kontrol hizmetleri oluşturulmuş, ancak onlar modern tıbbi hizmetlerle donatılmamıştır. Hacı adayları yola çıkmadan evvel bahsedilen merkezlerde sağlık kontrolünden geçmesi gerekirdi. Bunu kabul etmeyenler göz altına alınır ya da 3000 ruble ceza parası öderlerdi. Bunun gibi bütün zorluklara rağmen her sene Mekke'ye gidenlerin sayısı artmaktaydı. 1886 yılında Türkistan Genel Valiliğine bağlı vilayetlerden toplam 274 kişi hacca gitmiş, 10 yıl

[107] Исабай, a.g.e., s.124.
[108] İsmail Yaşayanlar, "Bir Hastalık olarak Kolera ve Tarihte Kolera Pandimileri", *Toplumsal Tarih*, 2018, s.54.
[109] Айтматова, a.g.e., s. 47.

sonra bu rakam iki kata çıkmıştır. Bu yıllarda Buhara Emirliğinden 235 kişi, Hive Hanlığı'ndan ise 17 kişi Mekke ve Medine'ye ulaşmıştır.[110]

1896 yılın sonuna doğru bütün Hindistan'da veba salgın hastalığı yayılmaya başlamış; çok kısa zamanda bütün ülkeye yayılmış ve tehlikeli duruma gelmiştir. İnsanlar, hayvanlar hatta kuşlar bile bu hastalığının kurbanı olmuşlardır. Bütün devletler hastalığın yayılmasını önlemek, kendi vatandaşlarını güvence altında almak amacıyla her türlü tedbirleri almaya başlamıştır. Bu durum hacı adaylarını da olumsuz etkilemiştir. Nitekim Hindistan hükümeti, Bombay ve Karaşi limanlarından hacca gidecek olanları gemilere bindirmeyi yasaklamıştır.[111] Bu tür hastalıklardan dolayı Rus hükümeti kendi hakimiyeti altındaki bölgelerden Müslümanların hacca gitmesine izin vermemiştir. Bu hastalık geçinceye kadar hükümetten Mekke ve Medine'ye gitmeyi isteyen Müslümanlar izin belgesini alamamışlardır.[112]

Yaşanan bu salgın hastalıkları takip eden yıllarda Rusya hükümeti Verniy bölgesine aşağıdaki raporu göndermiştir:

> *"Bütün Hindistan'da veba hastalığı yayılmaktadır. Mekke ve Medine'ye gidecek olanlara izin belgesi vermeyin. Gizli olarak gitmeye çalışanları engellemek için ülke sınırlarında kontrolü güçlendirin. Acil tedavi merkezlerini açmak için 10 bin, 1400 soma çadırları, 200 soma ise yorgan gibi ihtiyacları karşılamak için eşyaları satın alın."*

Bununla beraber Atbas, Bedel, Horog, Baktı, Narın gibi yerleşim birimlerinde tedavi merkezlerinin açılması ve çok kısa zaman içerisinde alınması gereken tedbirler bildirilmiştir. Özellikle ticaret için kendi memleketini terkedenlerin de dikkatli bir şekilde kontrol edilmesi istenmiştir. Rusya hükümeti Orta Asya'ya gelmekte olan ticaret kervanlarının ülke içerisine girmesine de bu yıllarda izin vermemiştir.[113]

Bu arada Çar II Nikolay, Müslümanların hac seferlerinin düzenlenmesi için özel bir komisyon oluşturmuştur. Nikolay'ın emri ile alınan tedbirler Türkistanlı Müslümanlar için ne kadar acımasız olsa da hacı adaylarının yine de Mekke'ye gitmeye devam ettikleri, o

---

[110] В. Шумилов, a.g.m., s. 32.
[111] Исабай, a.g.e., s.87.
[112] Серебреников, a.g.e., s.35.
[113] Д. Алимова, С. Шадманова, "Из истории поломничества мусльман Центральной Азии в Мекку", (коней XIX начало - XXI вв.) *O`zbekiston tarixi*. 2011. №1. с..53. (D. Alimova, S. Şadmanova, " İz istorii polomniçestvo musulman Sentralnoi Azii v Mekku/Orta Asya Müslümanlarının hac tarihinden",(XIX.Yüzyılın sonu- XX.Yüzyılın başı), Özbekston tarihi, 2011. s.53).

döneme ait (1898, 1899, 1900) arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Yerli yöneticiler ise bahsedilen yıllarda Dışişler Bakanlığı'na gönderdikleri raporlarda, "hiç kimseye yabancı kimliklerin verilmediğini" ifade etmişlerdir.[114]

Gerek Rus hükümetinin gerekse yerli yöneticilerin engellemelerine rağmen pek çok Türkistanlı Müslüman, hayatlarını riske atarak Rusya şehirlerinden ve Karadeniz postalarından yolculuk belgelerini alarak hac görevini yerine getirmek için Mekke'ye gitmeye devam etmişlerdir. Hatta o dönemde bir bölgeden diğer bir bölgeye gidebilmek için de belge istendiği halde, sırf hac ibadetini yerine getirmek için Müslüman halk her yolu denemiştir.[115]

Hac ibadeti ve hacca gitme bu dönemde Rus hükümeti tarafından her yönden zararlı görülmeye başlanmıştır. Bunda hükümetin oluşturduğu komisyonun verdiği raporun tesiri de oldukça büyüktür. Ancak inançlarına sıkı sıkıya bağlı olan Türkistanlı Müslümanların hac ibadetinden vazgeçmemeleri, Mekke'ye gidenlerin durdurulmasını mümkün kılmamıştır. Bundan dolayı hacı adaylarını kontrol altında tutmak için Rusya hükümeti hac meselesini kendi kontrolüne almayı planlamıştır. Bu yaparken de İngiltere, Fransa ve Avusturya gibi devletlerin tecrübesine ve uygulamalarına da bakmak zorunda kalmıştır. Zira bu ülkeler kendi yönetimleri altındaki Müslümanları, yılın belli bir günlerinde Mekke ve Medine'ye gemi ile gönderiyorlardı. Rus hükümetinin oluşturduğu komisiyonun hacca gitmeyi bir düzene koymak için önerdiği tavsiyeler aşağıdaki gibidir:[116]

1. Hacı adayının gizli şekilde ülkeden çıkmaması için Rusya'nın İran sınırlarının titizlikle kontrol edilmesi,
2. Hacı adaylarına izin belgesinin düzenli bir şekilde verilmesi,
3. Belge almak için yapılan harcamaların azaltılması,
4. Belgesiz yurdışına çıkanlar için sorumluluğun yerli yöneticilerle ve hacı adayının ailesine yüklenmesi,

[114] Айтматова, a.g.e.,s.46.
[115] Исабай, a.g.e., s.53.
[116] Ш.А. Ҳайитов, "Чор Россиясининг мустамлакачилик сиёсати даврида Туркистон мусулмонларининг ҳаж зиёрати", *Истории культурного наследия Бухари (10 - выпуск*), Бухара 2006, с.89. (Ş. A. Hayitov, "Çor Rossiyanin mustamlakaçilik siesati davrida Turkiston musulmonlarının hac zierati/Rus Çarlığı Döneminde Türkistanlı Müslümanların Hac Ziyareti", İstoria kulturnogo nasledia Buharı (10-vypusk), Buhara 2006, s.89).

5. Hacı adaylarına yol gösterecek "Şauş"lara da resmi belge verilmesinin gerekli olduğu gibi hususlar.[117]

Alınan ve önerilen bu tedbirler dışında, hac yolculuğunun pek çok yönüne vâkıf olan Cidde'deki Rusya konsolosu ile İstanbul'daki Rus elçisi zaman zaman bir araya gelerek, hac ile ilgili sorunları birlikte ele almaya çalışmışlardır. Rus diplomatların önerileri arasında hacı adaylarını parça parça Mekke'ye göndermek yerine, onları toplu halde göndermenin güvenlikleri açısından önemli olduğu vurgusu yer almıştır. Rus hac komisiyonu ise bu konuda;

> *"Yurtdışına çıkanlar için verilen belgenin, kurban bayramına birkaç ay kala verilmesi uygundur. Yılın diğer mevsimlerinde hacca gitmeyi amaçlayanlar için ise yerli yöneticilerin kontrolü altında izin verilmesi gerekir"* şeklinde bir açıklama yapmıştır.[118]

Hacı adaylarını toparlayıp Karadeniz limanlarına, özellikle Orta Asya ve Kafkas Müslümanlarını Hazar-Kafkas demir yolları yüzerinden Batum ve Novosibirsk ve Transsibir demiryolları üzerinden de Sivastopol ve Odessa limanlaına yönlendirmek gerekiyordu. Batum'dan başlamak üzere Karadeniz'in diğer limanlarından hacca gitmekte olan Müslümanları Cidde limanına götürüp, kurban bayramı sona erince geri getirecek gemiyi tam zamanında hazır bulundurmak amacı ile Rusya gemi kumpanyasından biriyle anlaşma yapılması ve bunun da pahalı olmaması gerekiyordu. Hükümetin, her gemiye hacı adaylarının sağlığından ve güvenliliğinden sorumlu olacak birer yönetici ve tıbbi uzman tayin etmesi de gerekiyordu. Bahsedilen öneriler gerçekleştiğinde harcanacak milliyonlarca paradan ilk önce demiryolları ve gemiler kar sağlayacaktı. Bununla birlikte yerli yöneticilerin hacı adaylarını kontrol etmesi kolaylaşacaktı. Özellikle Rusya'nın hakimiyeti altında toplanan ülkelerde Rus otoritesi güçlenecekti. Bu amaçları yerine getirebilmek için ayrıca konsoloslukların belirlediği yerlere özel şartları da koymak gerekmektedir. Mesela, Müslümanların kutsal kabul ettikleri iki şehre hıristiyan olanların girmesi yasak olduğu için Mekke, Medine ve Türkiye'ye özel konsoloslar tayin edilmesi. Maddi durumu iyi olmadığı için Mekke ve Medine'den geri dönemeyen hacılara ülkelerine geri dönmeleri için yardım amacı ile yardımlaşma fonu oluşturulması.[119]

---

[117] Хаитов, a.g.e.s. 91.
[118] Исабай, a.g.e., s. 127.
[119] Исабай, a.g.e., s.128.

Bağdat ve Ciddedeki konsolosların verdiği raporları esas alan Rus hükümetinin oluşturduğu komisyonun verdiği bilgiye göre, XIX. yüzyılın sonuna kadar Mekke ve Medine'ye yaklaşık 18-25 bin kişi hacca gitmiştir. Bunların çoğu yalnız giderken, bir kısmı karı koca, baba oğul gibi ikili olarak, bir kısmı da tüm aile fertleri ile beraber hacca gitmişlerdir.[120]

Hac yolculuğunun uzun sürmesi ve şiddetli iklim koşulları, bazı hacı adaylarının ülkelerine geri dönmesine imkan vermemiş, yolculuk sırasında vefat edenler olmuştur. Özellikle 75-80 yaşlarındaki hacılar için bu yolculuk oldukça zor geçmiştir. Bazı hacılar ise yolda bekleyen acımasız yağmacıların baskınına uğramış ve hayatlarını kaybetmişlerdir. Hacca gitmiş Türkistanlı Müslümanların sayısını tam olarak bilemediğimiz gibi, yolculuk sırasında ölenlerin sayısını da elimizdeki verilere göre tam olarak bilmek mümkün değildir.

Mamanın Turısbek adlı Kazaklardan ünlü bir şahıs, iki defa hacca gitmiştir. Her seferinde onu en fazla uğraştıran sorun, Rusya'nın yerli yöneticilerinden alması gereken izin belgesi olmuştur. Mamanın Turısbek Mekke ve Medine'ye ilk defa 1886 yılında gitmiştir. Turısbek ülkesine döndükten sonra ne yaptığı hakkında pek fazla bilgi sahibi değiliz. Ancak 1887 yılında Kapal *uezdinin*[121] yöneticisinin Yedisu bölgesinin yöneticisi Fride'ye Turısbek hakkında yazdığı mektubunda Turısbek'in Mekke'ye gidip geldikten sonra halk arasında aktif bir şekilde İslam dinini yaymaya, halkı hacca gitmeleri için teşvik etmeye başladığını, bundan dolayı onu engellemek için bir şekilde bu bölgeden uzaklaştırmak gerektiği yazılmıştır. Bu mektuba cevap olarak Fride yerel seçimler yaklaştığı için onu görevinden azletmesini ve tekrar seçime katılmasına izin vermemesini rica etmiştir. Eğer tekrar Mekke'ye gitmeye çalışsa ona hiç bir zaman izin belgesi vermemesini emretmiştir. Çünkü bu sırada Turısbek Arasan *volostun*[122] yönetmekteydi.[123]

Fakat Turısbek'i bununla durdurmak mümkün olmamıştır. Görevinden azledilse bile halk içinde İslam dinini yaymaya, onları hacca gitmeye teşvik etmeye devam etmiştir. Bundan dolayı yeni seçilmiş yönetici, yine onun hakkında yakınmıştır. Ona göre Turisbek'i,

---

[120] Исабай, a.g.e., s.146.

[121] Uezd: XIX. yüzyılda şehir anlamına gelen uezd, Çarlık Rusyası zamanında alt derecedeki taşra idare teşkilatıdır. İdari, adli ve mali kurumların en alt birimleri uezdlerde bulunmaktadır. Uezd'lerin zaman içinde gelişmesi ve genişlemesiyle beraber, kendilerine ait meclisleri de oluşmuştur.

[122] Volost: Rus Çarlığı döneminde ve Sovyet döneminin ilk yıllarında kullanılan uezdden sonra en alt idari birim.

[123] https://abai.kz/post/42445 (Erişim tarihi: 08.06.2019).

Kapal ilçesinde bulundurmak tehlikeli olacağından, başka bölgeye gönderilmesini önermiştir. Bu mektuba cevap yaklaşık iki sene sonra, 1889'da verilmiştir. Orada, "Turısbek Mamanov bundan sonra Mekke'ye gitmesin" diye emredilmiştir. Bu yasağı öneren ise General Kalpakovsky'dir.[124]

1888 yılında Pavlodar, Altıbay ilçesinin sakinleri Tolkınbay, Batırbay Setenov, Mırgalım Canbolotov, Katpa Kuandıkov ile Uruk ilçesinin sakinleri Ebdil Latin, Doscan Tabilev, Tiley Telgarin, Kurmaganbey Bekbaev gibi Müslüman kişiler Mekke'ye gidebilmek için yarım senelik izin belgesi istemişlerdir. Onların istekleri kabul edilmiş, ancak verilen izin dönemleri hac mevsimine uygun düşmemekteydi. Çünkü onlar bu durumda, belirlenen zaman içerisinde hacca gidecek olurlarsa kurban bayramı olmadan ülkelerine geri dönmek zorunda kalacaklardı. Bundan dolayı hacı adayları bahsedilen senede Mekke'ye gitmeyeceklerini, bir sonraki sene istedikleri zamana uygun olarak izin belgesi verilmesini istemişler. Bunun üzerine bahsedilen hacı adaylarının istekleri, talepleri doğrultusunda kabul edilmiştir.[125]

Aşağıdaki listede Mekke'ye gitmek için izin alıp, hac görevini yerine getirmiş Türkistanlı hacıların adı, soyadı, yaşı, Türkistan'ın hangi bölgesinden ve ne zaman hacca gittiğine dair bilgileri verilmiştir. Bu bilgileri Kalmukan İsabay arşiv belgelerden almıştır. Listede geçen hacıların çoğunluğunu Kazak ve Kırgızlar oluşturmaktadır.

Tablo 2. XIX. Yüzyılın Sonları ve XX. Yüzyılın başlarında İzin Belgesi Alan Bazı Türkistanlı Hacıların Hacca Gittiği Yılları ve Bölgeleri

1	2	3	4
Adı	**Yaşı**	**Yılı**	**Bölgesi/Şehri**
Tugan Ötemisov		1885	Narın bölgesi
Oğlu - Dosmuhammet			
Ebdulahit Kosnidinov		1885	
Karısı Melike		1901	
Abdol Kenceliyev		1901	
Karısı Sagipa			
Ecim Mustafin		1903	Torgın bölgesi
Karısı Mustafin			
Sersenbi Nurlıbaev		1914	Kamır Samar taraftan
Beysenbi Nurlıbaev		1914	
Rustem Ejigulov		-	Torgay bölgesi

[124] Исабай, a.g.e., s.167.
[125] Исабай, a.g.e.s.155

Tablo 2 Devamı. XIX. Yüzyılın Sonları ve XX. Yüzyılın başlarında İzin Belgesi Alan Bazı Türkistanlı Hacıların Hacca Gittiği Yılları ve Bölgeleri

1	2	3	4
Adı	**Yaşı**	**Yılı**	**Bölgesi/Şehri**
Taıtakai Ecigulov			Torgay ilçesinden
Bekcan Şolakov	70		
Ospan Şolakov	46	29-1901	Tusın bölgesi Torgay
Şemenkara Kurmanov		1901	Sarıkopa
Kozganbek Kurmanov		1901	
Murtaza Baymustanov		1901	Karatorgay bolısı
Abdırahman Murtazın		1901	
Şentemir Kulov	65	1902	Aktöbe
Karısı Kuldirhan	55	1902	Terekti
Batırbay Cankeldin	75	1902	Sarıkopa
Cadıra Cankeldina	68	1902	
Turikpen Kosaev	45	1902	Aktöbe
Şapan Kosaev	44	1902	
Cusup Nasıbaev		1905	Torgay
Karısı - Kadica			Cuılı
Smail Camalşalov		1905	Şubar
Annesi Bayo			
Cankozu Koşaev	82	1905	Ayat
Kurmanniyaz Koşaev	85	1905	Ayat
Cabas Taitin	55	1902	Kostanay
Şatakbay Taytin	45	1902	Obagan
Otarbay Kundıbaev	40	1906	Cetikara
Annesi- Cangak	65	1906	
Alpısbay Turgınov	68	1907	Aktöbe
Kulca Bekbayutov Oğlu Tümenbet	85 20	1901	Pişpek, Temirbolat köyü
Rahmet Maltaev Camanbay Maltaev	57 50	1901	Pişpek, Sokılık
Balcan Tölebaeva Oğlu İbrahim	56 39	1901 1901	Pişpek, Şamşı
Sersen Satibaev Karısı Rahima	59 54	1905	Akmolla, Korcınköl
İliyahın Osmanov, Karısı - Ayımhan	60 45	1905	Vernyi, Karasu
Kayınşı Sarinov Karısı - Mülden		1905	Kapal şehrinden
İbrahim Yusupov Karısı- Bulzagira Annesi - Manaura		1905 1905 1905	Taşkent şehrinden
İşiza Loy Oğlu- Abdolla	 10	1905	Carkent Dungan
Turdı İshakov Karısı Camsohon		1905	Taranşı
Törekeldi Baykişikov Karısı- Barşa		1905	Prceval Cetiöğüz
Tölendi Roziev Karısı - Ayrolhon	49 43	1905	Vernyi
Turdı İshahov			Taranşı
Karısı- Camsohan			Taranşı

(Kaynak: Kalmukan İsabay).

BÖLÜM II

TÜRKİSTANLI HACILAR VE OSMANLI DEVLETİ

2.1. Osmanlı Devleti'nin Hac Organizasyonu

Osmanlı Devleti, Yavuz Sultan Selim döneminde güneye doğru ilerilemeye devam etmiştir, bu sırada karşısına büyük bir güç olarak çıkan Memlukları 1517 yılında ortadan kaldırmıştır. Neticede Suriye, Filistin, el-Cezire, Hicaz ve Mısır Osmanlı Devleti'nin topraklarına katılmıştır.[126]

Bu durum, Osmanlı sultanlarına *"hâdimü'l-Haremeyni'ş-şerîfeyn"* unvanını kazandırmış oldu.[127] Bazı kaynaklarda Mısır'ın fethinden sonra son Abbâsî halifesi III. Mütevekkil-Alellah'ın Yavuz Sultan Selim'e hilâfeti bir törenle devrettiği yazılmıştır. Mütevekkil-Alellah'ı Yavuz Sultan Selim Halep'te kabul etmiş, hatta sultanın Kahire'ye girişinde yanında bulunan Mütevekkil-Alellah bir süre sonra İstanbul'a gönderilmiştir. Yavuz Sultan Selim'in İstanbul'a dönüşünün ardından da Eyüp Camii'nde veya Ayasofya Camii'nde yapılan bir törenle hilâfet kılıcını padişaha kuşatarak, unvanını yeni sahibine vermiştir.[128] Ancak Yavuz Sultan Selim dönemi kaynaklarında yukarıdaki anlatılan olay ile ilgili bilgiler bulunmamıştır. Bu rivayet XVIII yüzyılın ikinci yarısından itibaren yazılan kaynaklarda geçmektedir. [129]

Böylece kutsal toprakların Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altına girmesi ile bütün Müslümanların hac ibadeti ile ilgili yükümlülükler Osmanlı sultanlarına geçmiş oldu. Özellikle bu durum onların otoritesini sağlamlaştırmak açısından önemli bir faktör haline gelmiştir.[130]

---

[126] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*. c. 2. TTK Yay, Ankara 1972, s.292.
[127] Detaylı bilgi için bk. Hulusi Yavuz, "Hâdimü'l-Haremeyn", *TDVİA,* C. 15. İstanbul 1997, s. 26.
[128] Casim Avcı, "Hilâfet", *TDVİA,* C.17. İstanbul 1998, s. 546.
[129] Tufan Buzpınar, "Osmanlı Hilafeti Meselesi: Bir Literatür Değerlendirilmesi", *Türkiye Araflt›rmalar› Literatür Dergisi,* c. 2, Say› 1, 2004, s.413.
[130] Faruk Doğan, "18 ve 19. Yüzyıllarda Şam-Medine Hac Yolu Güvenliği: Cerde Başbuğluğu", *Tarih Okulu Dergisi,* Yıl 6, Sayı: XV, Eylül 2013, s.128.

Bundan dolayı Osmanlı Devleti dünyanın her köşesinden haccetmek için yola koyulan ve özellikle Osmanlı topraklarından geçen hacı adaylarına çeşitli hizmetler sunuş, yardımlarda bulunmuştur. Bu yardımların düzenli bir şekilde yapabilmeleri için hac organizasyonu büyük bir önem taşımıştır. Bundan dolayı kutsal toprakları ziyaret ederek hac görevini yerine getirmek isteyen hacı adayları ve onların görevi tamamlayıp dönüşlerinde de gereken yardımı göstermeyi bir devlet politikasına dönüştürmüşlerdir.[131] Osmanlı Devleti'nin Hicaz bölgesindeki yönetimi açısından da önemli görülen hac güvenliğini sağlamak amacıyla her türlü tedbirler alınmıştır. Bu hususta devletin yaptığı harcamaların geri dönüşü olmadığından, hâdim ünvanı esasen söylemde kalmıyordu. Tam tersine Osmanlı egemenliğinin toplumsal meşrutiyeti açısından önemli bir yere sahipti.[132]

Osmanlı Devleti Memluk Devleti'nde uygulanan hac organizasyonunu örnek almıştır. Mesela Memlukler'de XV. yüzılda hac yolculuğunu kontrol eden ve bütün şartlarından sorumlu olan devlet görevlisi *Emîr-i Hac* tayin edilmiştir. Bununla beraber hacı adaylarının güvenliğini sağlamak amacı ile kurulan askeri birlik de oluşturulmuştur. Aynen Memluklerde olduğu gibi Osmanlı Develti'nde de hac organizasyonundan sorumlu olan *Emir-i Hac* tayin etmişlerdir. Hac kervanlarına bir yeniçeri bölüğü ve timarlı sipahilerle, bir kaç top arabası da eşlik etmiştir Mesela Kanuni dönemindeki hac kervanlarında 150 yeniçeri ve 100 sipahinin yerlerini aldıkları bilinmektedir.[133]

Osmanlılar zamanında hac emirinin sayısı ikiye çıkarılmıştır. Bunlardan birinin görev yerinin merkezi Şam, diğerinin ise Mısır (Kahire) idi. Şam emîr-i haccı Anadolu, İran ve Orta Asya hacılarıyla, Halep ve Bağdat gibi diğer bazı Arap vilâyetlerinden Şam'da toplanan hacıların, Mısır emîr-i haccı da Kuzey Afrika ve Mısır çevresinden Kahire'de toplanan hacıların Haremeyn'e gidiş dönüşlerinden sorumluydu.[134]

Şam – Medine hac yolu güvenlik açısından tehlikeliydi. Çünkü bahsedilen yolun üzerinde deve yetiştiriciliği ile uğraşan bedevi Arap kabileleri yaşıyorlardı. Bu kabileler yaşam koşullarının iyi olmamasından ve her yıl devletten aldıkları ödeneklerin kesilmesinden dolayı hac kervanlarına saldırarak onları yağmalıyorlardı. Osmanlı Devleti

[131] Özcan, a.g.md., s. 401.
[132] Faroqhi Suraiya, *Hacılar ve Sultanlar: Osmanlı Döneminde Hac (1517-1683),* çev: Gül Çağlı Güven, İstanbul 2008, s.9.
[133] Özcan, a.g.md., s. 403.
[134] Münir Atalay, "Emîr-i Hac", *TDVİA*, C.11. İstanbul 1995, s. 133.

bunun gibi saldırıları engellemek amacı ile her türlü tedbiri almıştır. Bu bazen savaşmak, bazen de rüşvet olarak algılanabilecek yardımda bulunmak olarak gerçekleşmiştir.[135]

Bununla beraber Osmanlı Devleti hac yol üzerine kaleler inşa ettirerek, Arap olmayan kabileleri yerleştirmeye başlamıştır. Özellikle hacı adayların kafileler halinde yola çıkarmıştır. XVII yüzyılda ise hacıların güvenliğini sağlamak amacı ile *Cerde* adı verilen askeri birlik kurulmuş birliğin komutanına *Cerde Başbuğu* denilmiştir. Hac kafilesi Hama'da Şam hac emiri tarafından karşılanarak, Şam'da toplanan hacı kafileleriyle birleştirilirdi. Sonra Şam yolunu takip eden bütün hacılar Medine'ye yakın Medâin-i Salih veya Ûlâ'ya geldiklerinde onların güvenliğini Hicaz yetkilileri sağlıyordu. XVI.yüzyılda Hacı adayları hac görevini yerine getirip geri döndüklerinde ise Tebük Kalesi'nde karşılanmışlardır. Bazen hava şartlarının iyi olmadığı durumlarda ise hacılar güneyde Ûlâ'da karşılanırdı.[136]

Abbasiler döneminde hacıların toplanma merkezi Bağdat iken, Osmanlı döneminde Hicaz'ın kendi topraklarına dâhil edilmesiyle İstanbul hacıların toplanma merkezi haline gelmiştir. Bu dönemde hacılar üç ana güzergah ile Hicaz'a ulaşıyorlardı. Bunlar; Şam ve Kahire yolu, Yemen yolu ve Bağdat-Basra yolları idi. Anadolu, Rumeli, Türkistan ve Kafkasya'dan İstanbul'da toplanan hacılar Üsküdar, Gebze, Eskişehir, Konya ve Toros'ton sonra Halep'e ve ardından Şam, Maan hattından Medine'ye ulaşmakta; neticede Mekke'ye giderek hac yolculuğunu tamamlamlıyorlardı. Diğer yol ise deniz yolu ile Mısır üzerinden sağlanmakta idi. 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması ile karadan yapılan seyahatler büyük ölçüde yerini deniz yoluna bırakmıştır.[137]

Hacı adayları için deve temin etmek pek da kolay olmuyordu. Mesela sadece asker ve memurlar için 600'den fazla deve lazım idi. Üstelik, Mekke'ye kadar süren uzun yolda kayıplar çok fazla olduğu için çok sayıda yedek devenin bulundurulması da gerekiyordu. Bu, kervanın sadece resmi görevlileri ilgilendiren bölümü içindi. Hacı adayları ve tüccarlar ise, binlerce deveyi bireysel olarak temin etmek durumundaydılar. 1578-79 yılında hacı adayları Şam'dan Mekke'ye gitmek için deve sahiplerinden (mukavvim) 50-55 altına deve kiralarken, Osmanlı yönetimi aynı hizmet için 28 altından fazlasını ödemiyordu. Devlet, deve tedariki sorununa çözüm bulmak için zaman zaman girişimlerde bulunmuş; bununla

[135] Faruk Doğan, a.g.m., s. 128.
[136] Doğan, a.g.m., s.130.
[137] Özcan, a.g.md., s.401.

ilgili vakıflar kurulmuş ya da deve sahiplerine para yerine timar veya zeametler önerilmiştir. Fakat, bu konuda istenilen başarı sağlanamamıştır.[138]

Türkistan bölgesinden gelen hacılarla ilgili durum ise hac için izledikleri güzergahla ilgiliydi. Hicaz'a ulaşımları ise esas olarak Rusya ve İran coğrafyası üzerinden gerçekleştiğinden, Türkistan hacılarının durumu Osmanlı ile bu devletler arasındaki ilişkilerde yaşanan sorunlar veya savaş hallerine göre şekilleniyordu. Buhara ve Semerkant'ta toplanarak Hazar kıyısından önce Astrahan'a varan Türkistanlı hacı adayları, buradan Osmanlı topraklarına Kefe ve Özi'den girer, deniz yoluyla da İstanbul'a geçerek hac kervanına katılırlardı.[139]

İstanbul Türkistanlı hacı adaylarının da Mekke'ye gidişte ve dönüşte uğradıkları bir şehire dönüşmüştür. Yolculukların uzun sürmesine rağmen İstanbul üzerinden hacca gitmelerine, Türkistan hanlıklarının zaman zaman Afganistan, Hindistan ve İran ile olan anlaşmazlıkları neden olmuştur.[140] İstanbul üzerinden hacca giden Türkistanlı Müslümanlar ile ilgili en eski belge XVI. yüzyıla aittir.[141] Tabii ki bunun İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethinden sonra gerçekleştiğini söylemek herhalde yanlış olmasa gerek.

Bu dönemde Buhara ve Semerkand'dan yola çıkan Müslümanlar ilk önce Hazar Denizine geliyor. Daha sonra Astrahan üzerinden Kırım'a oradan da Kuzey Karadeniz kıyısındaki Kefe, Anapa, Azak ve Özi limanları vasıtasıyla deniz yoluyla İstanbul'a gelmekteydiler. Yollarını bu denli uzatmak istemeyen bir kısım hacı adayları ise Karadeniz kıyısındaki Sinop veya Samsun limanlarına gelip, İstanbul'dan Şam istikametinde yola çıkan hac kervanıyla Eskişehir-Konya taraflarında buluşmak üzere kara yoluyla yolculuklarına devam ederlerdi.[142] Türkistanlı hacı adaylarının uzak olmasına rağmen bu yolu tercih etmesinin dini, siyasi ve kültürel sebepleri de vardır. Bu sırada Mekke ve Medine'yi kendi hakimiyeti altına alan Osmanlı halife – sultanının başkenti İstanbul'u da ziyaret etmek istemişlerdir. Bununla beraber Kazan, Ufa, Orenburg, Kırım ve Balkanlardan gelen Türklerle bir araya gelerek kendi bölgelerindeki gelişmelerden söz etmek, bilgi alışverişinde bulunma imkanını da bulmuşlardır.[143]

---

[138] Latif Armağan, "XVIII. Yüzyılda Hac Yolu Güzergahı Ve Menziller", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, 2000, s.82.
[139] Özcan, a.g.md., s.405.
[140] Erşahin, Osmanlı Devleti ve Türkistan Müslümanlarının Hac Seferleri., s.232.
[141] Sarınay, a.g.e., s.5.
[142] Mehmet Alpargu, "Arduouos jorney to Hedjaz: Türkistan pilgrims,The Calıph and Istanbul", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* C. 54, S. 1, 2014, s. 403.
[143] Erşahin, Osmanlı Devleti ve Türkistan Müslümanlarının Hac Seferleri., s.232.

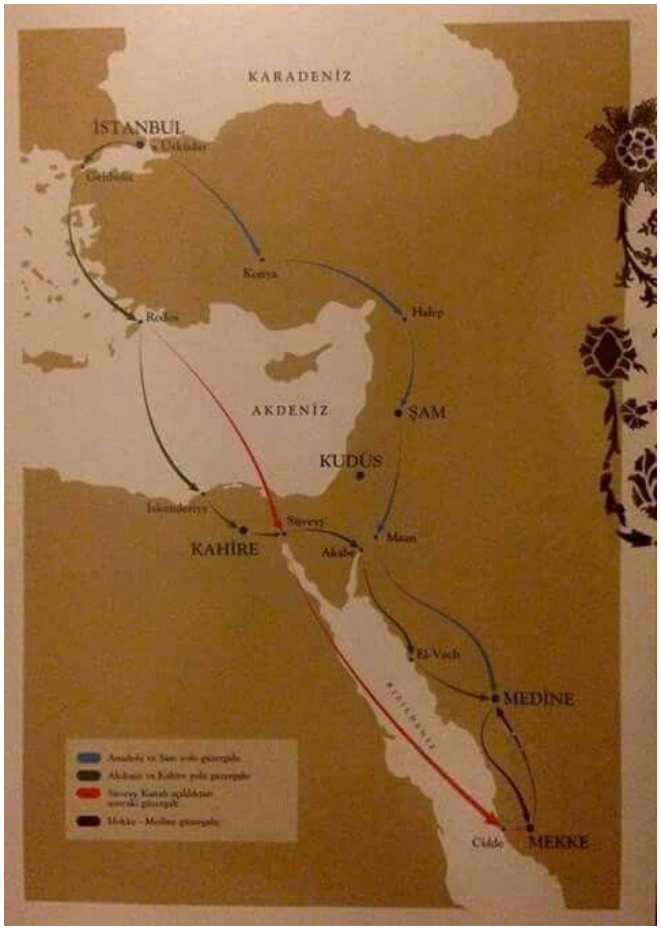

Şekil 1. Osmanlı Döneminde Hac Yolları[144]

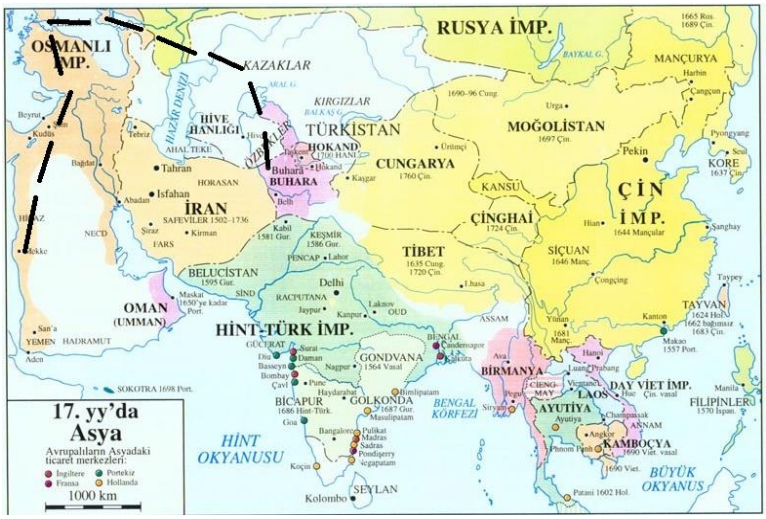

Şekil 2. Türkistanlı Hacıların Astrahan, Karadeniz'in Küzeyi ve İstanbul Üzerinden Hicaz Hac Yolu Güzergahı[145]

144 https://tr.pinterest.com/pin/368873025707704542/?lp=true (Erişim tarihi: 07.08.2019)

145 http://aygunhoca.com/tarih-haritalari/100-osmanli-imparatorlugu-haritalari/367-17-yy-da-asya-haritas.html (Erişim Tarihi: 07.14.2019). Yol çizgileri tarafımdan çizilmiştir.

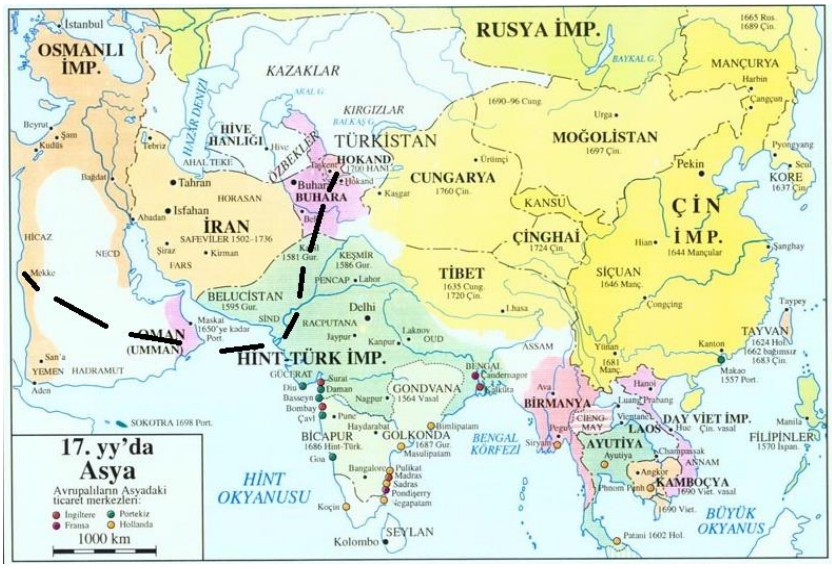

Şekil.3. Türkistanlı Hacıların Afganistan Üzerinden Hicaz Hac Yolu Güzergahı[146]

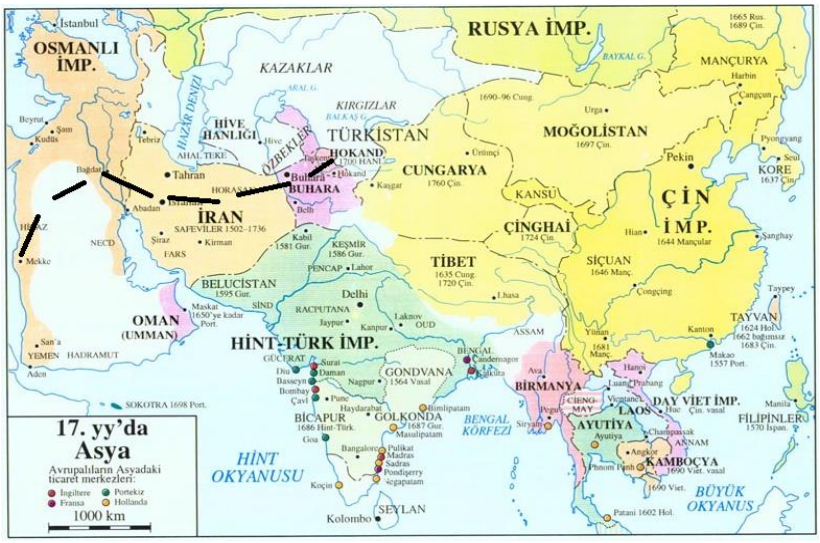

Şekil 4. Türkistanlı Hacıların İran Üzerinden Hicaz Hac Yolu Güzergahı[147]

2.2. Türkistanlı Hacıların Konakladığı Tekkeler

Osmanlı Türkçesi metinlerinde *tekye*, günümüzde ise *tekke* olarak kullanılan kelimenin kökeni hakkında pek fazla bilgi yoktur. Bazı araştırmacılar bu kelimenin Arapça olduğunu belirtmiş ise de klasik Arapça sözlüklerde *tekye* sözcüğünün bulunmadığını yönünde görüşler bulunmaktadır. Osmanlı Türkçesinde tekke kelimesi XV. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlamıştır. Genellikle tekkeler şeyh ve müridler veya padişah ve

146 http://aygunhoca.com/tarih-haritalari/100-osmanli-imparatorlugu-haritalari/367-17-yy-da-asya-haritas.html (Erişim Tarihi: 07.14.2019). Yol çizgileri tarafımdan çizilmiştir.

147 http://aygunhoca.com/tarih-haritalari/100-osmanli-imparatorlugu-haritalari/367-17-yy-da-asya-haritas.html (Erişim Tarihi: 07.14.2019). Yol çizgileri tarafımdan çizilmiştir.

yöneticiler tarafından yaptırılmıştır. Bazen şeyhin kendi mütevazi imkânlarıyla kurulan tekke, mürid ve muhiblerin yardımlarıyla gelişir, vakıf imkânlarının artmasıyla hizmet alanları çoğalırdı.[148]

İlk başta Türkistan bölgesinden gelen hacılar, İstanbul'da Eyüp Sultan civarlarında çadırlarını kurarak konaklamışlardır. Yine hac mevsimi sırasında, Sultan III. Mustafa (1737-1774) *tebdil-i kıyafet* dolaşırken Türkistanlı hacıların çadırında misafir olmuştur. Onların konukseverliklerinden memnun kalan Sultan, Türkistanlı Müslümanlar için hacca gidiş dönüşlerinde konaklayabilmeleri için bir tekke yapılmasını emretmiştir. Daha sonra *Özbek Tekkesi* olarak isimlendirilecek bina 1757 yılında tamamlanmıştır. Bununla beraber yine Türkistanlı hacılar için kurulan *Buhara* ve *Eyüp tekkeleri* de Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar hizmet etmiştir. Özbek Tekkesi'nin künye ve resmi misafir defterindeki kayıtlara göre tekkede konaklayanlar Türkistan bölgesindeki Taşkent, Hokand, Semerkant, Buhara, Kaşgar, Mergılan, Andican, Karakul ve Oş şehrinden gelenler oluşturmaktadır. [149]

2.2.1. Üsküdar Özbekler Tekkesi

Sultan II. Mahmud (1808-1839) bir gezisi sırasında, İstanbul'u ziyaret etmek ve hilâfet makamından hacca gitmek için Üsküdar'a gelen ve renkli çadırlarda konaklayan Türkistanlı yolcular dikkatini çekmiştir. Onları ziyaret eden padişah, hac dönüşü de burada konaklamaları ve hemşehrilerine hizmet vermeleri karşılığında, buraya bir dergâh yaptıracağı sözünü vermiştir. Hac dönüşü Orta Asya ile masrafsız olarak bağlantıyı sağlayacak bu mekân, bu dönemde faaliyete başlamıştır. Böylece II. Mahmud hem daha önce çadırlarda kalan ziyaretçilerin, özellikle hacı adaylarının ihtiyaclarını karşılmış hem de diplomatik acıdan faydalar temin etmiştir. Çoğunlukla Taşkent, Hokand, Semerkand, Buhara, Kaşgar, Merzilan, Andican, Nemengan, Karakul gibi bölgelerden gelen misafirlere, özellikle Hicaz'a haccetmek için yola çıkan hacı adaylarına konaklık eden Üsküdar Özbekler Tekkesi diğer Özbek tekkeleri ve Üsküdar'daki Afganîler Tekkesi ile de işbirliği yapmış ve XIX. yüzyılda gelen misafirlere büyük hizmetler sunmuştur. [150]

Tekkelerde konaklayan hac adayları hac kafilesi yola çıkıncaya kadar beklemek zorundaydılar. Hatta savaşın olduğu dönemlerde konaklama süresi yıllarca sürmüştür.

[148] Mustafa Kara, "Tekke", *TDVIA*, c.40, İstanbul 2011, s. 370.
[149] Erşahin, Osmanlı Devleti ve Türkistan Müslümanlarının Hac Seferleri., s. 233.
[150] Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19.yüzyıl)*, İstanbul 2004, s. 259.

Mesela, Seyyid Celâl Efendi adında birisi hacca gitmek amacıyla İstanbul'a gelmiş, ancak Birinci Dünya Savaş'ı çıkınca İstanbul'da dört yıl boyunca Üsküdar Özbekler tekkesinde konaklamıştır. Geçimini sağlamak için tespih satıcılığı ile uğraşmıştır.[151]

Ayrıca hac ibadetine büyük önem veren sufiler, Orta Asya ve Hintli hacılara kolaylık sağlamak amacı ile hac güzegahları boyunca tekkeler inşa ettirmiştir. Tekkelerin bazıları sufi merkezi ise de pek çoğu sadece hacı adaylarının konakladıkları bir barınaktı. Tekkelerin idaresi sufi şeyhlerin elinde olmuştur. Özbek, Kazak, Afgan, Hint gibi isimler verilen tekkelerin isminden sufilerin nereden geldiklerini anlamak mümkündür. Hacılar burada konaklayarak dinlenmişler, bununla beraber dua eder, sufilerin zikir ayinlerine katılır ve birbiriyle sohbet ederlerdi.[152]

Hac güzergahı üzerinde İstanbul-Şam-Mekke civarlarında yapılmış Özbek, Afgan, Hint ve Hint Sufi tekkelerinin, Orta Asya, Hindistan ve Osmanlı Devleti arasındaki kültürel, dini ve siyasi ilişkilerde büyük rol oynamıştır. [153]

2.2.2. Buhâra Tekkesi (Özbek Tekkesi)

İstanbul'daki Özbek Tekkelerinin içerisinden en önemlilerinden biri de Buhâra Tekkesi'dir. Bu tekke Sultan Ahmet Kadırga'da Sokullu Küllliyesi'nin yanında yer almaktadır. 1692 yılında kurulan tekke, II. Abdülhamit tarafından 1887'de onarımı yaptırılarak yenilenmiştir. Bahsedilen tekke, özellikle Buhara Emirliği'den gelen hacılar ya da devlet işleri için gelen misafirlerin konakladığı bir mekân olmakla beraber, aynı zamanda oralara tayin edilecek diplomatların yetişme merkezi olmuştur. [154]

Türkistanlı hacılar çoğunlukla İstanbul ve Orta Asya'nın diğer bölgelerindeki Özbek tekkelerinde konaklardı. Özbek tekkeleri Türkistan'dan gelen hacıların konaklama, yeme-içme gibi ihtiyaçlarını karşılamaktaydılar. Tekkeler hac güzergâhı üzerinde belirli aralıklarla kurulmuşlardır. İstanbul'dan başka Mekke, Medine, Kudüs, Cidde, Bağdat, Mısır, Halep, Adana, Antakya, Bursa, Kadırga Limanı ve Karahisar'da da Özbek tekkeleri kurulmuştur. Hintlîler tekkesi de hem Hintliler hem de Türkistanlı Müslümanlar için yaplımıştır. Çünkü bahsedilen tekkelere yerleştirenler Osmanlı Devleti'nin topraklarına Hindistan'dan gelen

[151] Sarınay, a.g.m.., s.9.
[152] Zarcone, Kudüs'teki Orta Asyalı ve Hintli Sufi Hacılar..., s.18.
[153] Zarcone, Kudüs'teki Orta Asyalı ve Hintli Sufi Hacılar..., s.27.
[154] Yücer, a.g.e., s.291.

Türkistanlı sufiler olmuştur. Hatta onlar Hindî lakabını kullanmıştır. Mesela Kahire'deki Hindîler Tekkesi'nde yalnızca Buharalılar konaklıyordu.[155]

Türkistan bölgesinden gelen hacıların barınma ve yemek ihtiyaçlarının karşılanmasında büyük hizmetler sunan Özbek tekkelerinin sayıları zamanla giderek artmıştır. Buharalı hayırseverler tarafından inşa edilen bu tekkeler hac güzergâhlarında belirli aralıklarla kurulmuştur. Hacılar istediği zaman bu yerlerde konaklayabilirler, hatta bazı durumlarda uzun ve çileli seyahatleri içinde bu şehirlerde kaldıkları süreyi uzatabilirlerdi.[156]

Genellikle Türkistanlı hacılar Özbek tekkelerinde bir hafta ya da on güne kadar kalıyorlardı. Zengin olanları tekkenin şeyhine memleketlerinden getirdiği değerli hediyelerini veriyorlardı. Şeyhler de onların verdiği hediyeleri fakir hacı adaylarına vermek üzere kabul ediyorlardı. Bununla beraber şeyhler, ihtiyac duyan bazı Türkistanlı hacı adaylarına/hacılara maddi yardımda da bulunmuşlardır. Tekkede her gün iki koyun kesiliyordu. Birisi tekkede kalan insanlara yediriyorlar, birisi de yoksullara dağıtılmıştır. Özellikle cuma günleri tekkelerde çok sayıda misafirler bulunuyordu.[157]

Hac güzergahı üzerindeki ana noktalardan biri olan İstanbul çok sayıda tekkenin kurulduğu bir şehirdi. İstanbul'da bir Afgan, bir Kazan, üç Hint, dört Özbek tekkesi kurulmuştur. Kudüs'te birer tane Özbek, Hint ve Afgan tekkesi varken, Kahire'de bir Özbek ve bir Hint tekkesi bulunuyordu. Mekke ve Medine'de de Özbek, Hint ve Kazan tekkeleri bulunuyordu ve her iki şehirde, Hindistan'dan ve Orta Asya'dan gelen hacılara hizmet ve yardım ediliyordu.[158]

Osmanlı Devleti'nin içerisinde yer alan tekkelerin ekseriyetinin Orta Asya kökenli insanlar tarafından kurulduğu anlaşılmaktadır. Bütün Müslümanların halife sıfatını kazanan Osmanlı padışahı kendi toprakları dışında ve vatandaşı olmayan müslüman topluluğun sevgisini, güvenini kazanmayı ön plana koymuştur. Bundan dolayı uzak bölgelerden, özellikle Türkistan bölgesinden gelen hacıların isteklerini yerine getirmeye çalışmışlardır. Söz konusu hacılar ile irtibatı sağlamada Özbek tekkelerinin de önemi büyüktür.[159]

---

155 Zarcone, Kudüs'teki Orta Asyalı ve Hintli Sufi Hacılar..., s.28.
156 Dina Le Gall, *A Culture of Sufisim Naqshbandis in the Ottoman World*, New York 2005, s.171.
157 Grace Martin Simith, "The Özbek Tekkes of İstanbul" *Der Islam,* Berlin 1980, s.138.
158 Zarcone, Kudüs'teki Orta Asyalı ve Hintli Sufi Hacılar.,s.33.
159 Seda Yılmaz*, Özbek tekkleri*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstisüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2007, s. 31.

Sufi olsun olmasın, Türkistanlı Hacıların hepsinin mecburen İstanbul'a gelip bir süre burada kalmaları, şehirde ciddi miktarda Özbek, Hint ve Afgan tekkesi açılmasına zemin hazırlıyordu. Gerçi Mekke'ye giden en önemli kervan her sene Kahire ve Şam'dan yola çıkıyordu; Fakat sultanın dinî vecibe gereği yılda bir kez Mekke ve Medine'ye gönderdiği armağanları taşıyan ve Anadolu'dan geçip Şam kervanı ile birleşen bir başka kervan da İstanbul'dan kalkıyordu. Bu kervana katılmaya niyetli pek çok Türkistanlı hacı adayı hacca gitmek için İstanbul'da toplanıyordu.[160]

Sufi şeyhlerin neden hacca giden ve kutsal şehirlerde konaklayan hacılarla ilgilendikleri ve tekkeleri niçin bir ruhani merkez ve han haline getirdikleri merak edilebilir. Görülüp işitilenler, inancına en bağlı kişiler olan şeyhlerin, sufi olsa da olamasa da Allah için ibadet etmek için yola çıkan tüm Müslümanlara yardımda bulunmayı kendilerine görev kabul ettikleri yönündedir.[161]

Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde inşa edilen tekkelere bakıldığında genelikle yollara yakın yerlerde kuruldukları görülür. Osmanlı sınırlarındaki Özbek tekkelerini işlevine göre iki gruba ayrımak mümkündür. İlk gruptakiler daha çok sufi eğitimine önem verirken, ikinci gruptakiler ise daha çok Haremeyn yoluna çıkmış hacı adaylarına hizmeti amaç edinmişlerdir.

Özbek tekkelerinde Orta Asya dilleri konuşuluyor, hatta bu diller öğretiliyordu. Örneğin Arminius Vambery, XIX. yüzyılın ortalarında İstanbul'da bir süre bu tekkelerde kalmıştır. Bundan dolayı hem Doğu Türkçesini öğrenmek, hem de Orta Asya'nın kültürünü anlamak için sürekli olarak Özbek tekkelerine gittiğini belirtmiştir. Burada Orta Asya'dan gelen hacılarla görüşmesi, Vambery'nin bahsedilen bölgeye olan ilgisini daha da arttırmıştır.[162]

Orta Asya'dan gelen hacılar tekkede bir süre kalıyorlardı. Zengin olan hacı adayları ya da hacdan dönen hacılar, kendilerine yardımcı olan şeyhlere, yukarıda da belirtildiği gibi hediyeler sunuyorlardı. Tekkenin şeyhleri gelen hediyeleri fakir hacılara vermek üzere kabul ediyorlardı. Tekkenin bir katında Türkistan'dan gelen öğrenciler kalıyorlardı. Tekke şeyhleri tarafından Türkistanlı öğrencilere dini eğitim veriliyordu. Bu nedenle tekkenin dışındaki

[160] Zarcone, a.g.e, s.37.
[161] Seda Yılmaz, a.g.t., s. 7.
[162] Vambery, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*.., s. 13.

levhada "Türkistan Talebe Yurdu" yazıyordu. Tekke Buhara ile sıkı ilişkiler içindeydi. Orta Asya kültürü tekke aracılığıyla yayılmaya çalışılıyordu. Geleneklerine sıkı sıkıya bağlı olan Türkistanlı şeyhler kendi insanlarının mağdur olmamaları için ellerinden gelen her şeyi yapıyorlardı.[163]

Özbek kökenli Nakşî şeyhlerinin yönettiği Sultanahmet'teki tekke, Orta Asya hanlıkları ile Osmanlı Devleti arasındaki siyasi ve kültürel ilişkilerin de odak noktasını oluşturmuştur. Şeyhlik görevini üstlenen postnişinler aynı zamanda Orta Asya hanlıklarının İstanbul'daki siyasi temsilciliğini yapmışlardır. XVIII. yüzyılda Yahya Efendi, XIX. yüzyılda Mehmet Efendi ile Süleyman Efendi bu siyasi temsilcilik rolünü üstlenen en önemli şeyhlerdir. Özbek Tekkesi'nde hacılara ve misafirlere sadece erkekler tarafından pişirilen et, kuru üzüm ve havuçla yapılan meşhur özbek pilavı verilirdi. Ayrıca mübarek gecelerde tekkenin mutfağında havuçlu, etli ve ince kıyılmış portakal kabuklu Özbek pilavının pişirildiği, yemek duâsından sonra mescit-tevhidhânede yatsı namazına kadar mevlid okunduğu, bu arada Çağatayca ve Uygurca ilâhiler söylendiği, mevlidden sonra şeyhin özel bir Özbek kıyafeti olan "Çapan"ı giyerek sakalı-ı şerîf ziyaret ettirdiği bilinmektedir.[164]

2.2.3. Kudüs'teki Özbek Tekkesi

İstanbul'da yer alan Özbek Tekkeleri ile isimleri ve işlevleri aynı olan – Kudüs'teki tekkelerde de Türkistanlı Müslümanlar hacca giderken konaklamışlardır. Mesela onlardan biri Kudüs Özbek Tekkesi XVII. yüzyılın başında Osman Sufi olarak da anılan Osman Aga Abdal Muin adlı İstanbullu Sufi tarafından kurulmuştur ve XX. yüzyılın başlarına kadar Türkistanlı hacılara hizmetler sunmuştur.[165]

1920 yılında Sovyet sınırının kapatılmasından dolayı tekkeye gelen Türkistanlı hacıların sayısı büyük miktarda azalmıştır. Tekke buna bağlı olarak iki sebepten dolayı gücünü kaybetmiştir. İlk olarak İngiliz manda rejiminin vakfa yönelik politikası ve Batı Şeria'nın Ürdün tarafından ilhakının yarattığı sonuçlardı. Özellikle Altı Gün Savaşı'ndan sonra ve Doğu Kudüs'te İsrail'in varlığını dayatması ile tekkenin finans kaynakları kurudu.

[163] Simith, a.g.m., s.138.
[164] Yücer, a.g.e., s.260.
[165] Zarcone, Kudüs'teki Orta Asyalı ve Hintli Sufi Hacılar... s.65.

Hacılara her gün ikram edilen yiyeceğin temini giderek zorlaştı ve zikir ayinleri haftada bir defa yapılmış oldu.[166]

Özbek tekkelerinde kalan hacı adayları hakkında bilgiler kaydedildiği için tekkeye kimlerin geldiğini öğrenmek mümkündür. Örneğin Thierry Zarcone, *Kudüsteki Orta Asyalı ve Hintli Sufi Hacılar* adlı çalışmasında Kudüsteki Özbek Tekkesinde kalan hacılarla ilgili bilgileri vermektedir. Aşağıdaki tabloda Türkistan bölgesinden gelen hacıların adı, soyadı, doğum yeri, uyruğu, yaşı ve tekkeye ne zaman geldiği hakkında bilgiler yer almaktadır.

Tablo 3. Kudüsteki Özbek Tekkesinde Kalan Bazı Türkistanlı Hacıların Nüfuz Bilgileri ve Hacca Gittiği Yılları

Adı	**Baba adı**	**Doğum yeri**	**Uyruğu**	**Yaşı**	**Tarih**
Abd el-Gaffur	Abd el-Settar	Hokand		45	1912
Abd el-İslam	Muhammed	Kabil	Buhara	30	1911-12
Abd el-Kadir	Muhammed Fadıl	Hokand		25	1914-1915
Abd el-Kadir	Kari Said	Buhara	Emir	37	1911-1912
Abd el-Kadir	Rüstem	Hokand	Rus	29	1914-15
Pazar Hoca	Rahman Sirri Hoca	Buhara	Amir	38	1912-13
Muhammed Razık	Buba Bey	Hokand		57	1911-12
Muhammed Sadık	Muhammed Razık	Hokand		21	1911-12
Muhiddin	Abd Allah	Taşkent		48	1911-12
Mumin Can	Davud Can	Andican		26	1912-13
Nur	Turdi	Kaşkar		22	1912-13
Osman	Tuhta	Namangan		55	1911
Ruzida	Abd Allah	Kaşkar		50	1911-1912
Said Muhammed	Muhammed Ali	Hokand		23	1912-1913
Sultan	Abd Ali	Taşkent		35	1911-1912
Sultan	İbrahim	Buhara		46	1911-1912
Uram Bey	Muhammed Yunus	Hokand		35	1914-15
Usta Akhun	Buram Bey	Semerkant		59	1914-1915
Uzak Bey	Ahmaq Bey	Margilan		35	1914-1915
Vahab	Molla Alim	Hokand		25	1914-1915
Yadkar	Muğlak Bey	Buhara		33	1914-1915
Yoldaş	Nazkuz	Andican		32	1914-1915
Turkan	Muhammed Rahim	Taşkent		35	1914-1915
Usta Hüda Yar	Molla Sabir	Buhara		28	1914-1915

(Kaynak: Zarcone, Thierry*, Kudüs'teki Orta Asyalı ve Hintli Sufi Hacılar).*

2.3. Türkistanlı Elçilerin Hac Yapması

Türkistanlı hacı adaylarının İstanbul üzerinden Mekke'ye geçmeleri onların güvenliği için büyük bir önem taşıdığı yukarıda da vurgulanmıştı. Buna ilave olarak Hicaz vilayetinin Osmanlı hakimiyetine geçmesi Osmanlı sultanlarına halife sıfatını

[166] Zarcona, Zarcone, Kudüs'teki Orta Asyalı ve Hintli Sufi Hacılar... s.82.

kazandırmıştır. Diğer Müslümanlar gibi Türkistanlı hacı adayları da ilk önce *halife-i ruy-ı zemin* şehrini, yani İstanbul'u ziyaret etmeyi ve daha sonra Mekke'ye giderek hac görevini tamamlamayı tercih etmişlerdir. Diğer yandan İran'da kurulan Safevi Devleti'nin bölgeyi Şiileştirme politikasını güçlendirmesinden dolayı İran toprakları üzerinden hacca giden Sünni hacı adaylarına geçiş izni verilmemiştir.[167]

Özellikle XIX. yüzyılın başlarında İstanbul üzerinden hacca gidenlerin çoğunluğunu Türkistan hanlıklarından gelen elçiler oluşturmaktadır. Onlar devlet görevleri ile İstanbul'a gelmişken Mekke'ye de giderek hac görevini yerine getirmek istemişlerdir. Bazılarının daha önce planında olmazsa da fikirlerini değiştirip hacca gitmek istemelerinin sebebi de Osmanlı Devleti'nin Hac ve Hacılara, ayrıca uzak İslam yurdundan gelen Müslümanlara gösterdiği saygıyla ilgilidir.[168]

Yukarıda da belirtildiği üzere Türkistanlı hacı adayları için hac yolculuğu uzun sürmesinden dolayı ayrıca elçiler bürokratik sorunlara karşılaşmışlardır. Çünkü ülkelerindeki yöneticilerin vefat etmesinden dolayı protokol karmaşası ortaya çıkmıştır. Örneğin, 1819 yılında hac vazifesini yerine getirerek dönüş yolunda İstanbul'a gelen Buhara elçisi Mirza Fazıl Osmanlı sultanından memleketine götürmek için bir mektup istemiştir. Bütün Müslümanların halifesi olarak kabul edilen Osmanlı sultanının mektubu ayrıca Türkistan hanları için otoritelerini sağlamlaştırmak açısından önemli görülmüştür. Mirza Fazıl ülkesine dönmek üzereyken Buhara Hâkimi Haydar Şah vefat etmiş ve tahta oğlu geçmiştir. Fakat bir süre sonra o da vefat ettiği için yerine diğer bir oğlu Nasrullah geçmiştir. Ancak Nasrullah'ın henüz Osmanlı sultanına bağlılığını bildiren ilk mektubunu yollamadığı için sultanın Buhara elçisi vasıtasıyla bir mektup göndermesi teamüllere uygun değildi. Buna rağmen Osmanlı sultanı Mirza Fazıl'ın istediği mektubunun hazırlanmasını ve bununla beraber yol harçlığının ödenmesi hakkında karar vermiştir.[169]

Genellikle Türkistan bölgesinden gelen devlet adamları veya elçilik heyetleri Osmanlı bürokratlarının evlerinde ağırlanmaktaydı. Onlara daha çok özen gösterilip çeşitli aktiviteler düzenlendiği gibi, dönüşlerinde de elçiye ve yanındaki kişilere kürkler armağan edilmiştir. Örneğin, 1826 yılında hacca giderken İstanbul'a uğrayan Buhara elçisi Mehmet

[167] Saadettin Gömeç, Osmanlı Devleti'nin Türkistan ve Doğu Politikası ", *Yeni Türkiye, 31/731*, Ankara 2000, s.3.
[168] Güler, a.g.m., s.6.
[169] Sarınay, a.g.m., s.11.

Fazıl'a kısa bir program düzenlenerek çok iyi bir şekilde karşılanmış ve bir miktar nakit para verilmiştir.[170] Ayrıca Mehmet Fazıl çok itibarlı bir misafir olarak Özbekler Tekkesi'nde ağırlanmıştır.[171]

Türkistan bölgesinden hem hacca gitmek hem de devlet işleri ile İstanbul'a gelen Hokand elçilerinden birisi de Hacı Rûzî Beydir. Hacı Rûzî Bey Hudâyar Han (1846-1858) tarafından 1846 yılında Osmanlı Devleti'ne gönderilmiştir. Hudâyar Han Osmanlı sultanı I. Abdülmecit'e bağlılığını bildirmiş ve o sırada memleketinde meydana gelen olayları dile getirmiştir. Ayrıca Hacı Rûzî Bey'in Mekke'ye de giderek kursal görevi yerine getirmek istediğini belirtmiştir.[172]

> *Bundan önce bîrâderim merhum Muhammed Ali Han, Fergana vilâyetiyle hudud Deşt-i Kıpçak'a tamamıyla hâkim iken bu taraflarda serderân ve serhengân namında bulunan bir takım hain ve ne idüğü belirsiz bazı kabileler birleşerek fitne ve fesat çıkarmak suretiyle idâreyi tedirgin ederek her türlü karışıklıklar çıkarmışlar iken, bîrâderim de bu esnada vefat etmiş olduğundan Buhâra hâkimi fırsatı ganimet bilip Fergana memleketine doğru el uzatıp âlim, fazıl kimselere ve ülkenin büyüklerine hakaretlerde bulunmuş, dine aykırı birtakım davranışlara girmek cesaretini göstermişolduğu, bundan dolayı da intikam almak üzere eskiden beri bize sadık olan Kıpçak taifesi ile birlikte üzerlerine yürüyerek ta Taşkent, İsvicab ve Otrar, Deşt-i Kıpçak ve Türkistan'a kadar her taraf ele geçirilmiş ve o bütün o havalide bulunan aşiretler ve kabileler itaatlerini arz etmişlerdir. Bunun için Yüce Rabbimize hamd etmekteyiz. Halen bu ahâlinin hepsi gece ve gündüz sulh ve sükûn içerisinde yaşamakta, imkanlar dâhilinde fakirler ve zayıflara yardım edilmekte, halka adalet ile davranılmaktadır. Bunun yanında İslam memleketlerinden bazılarına tecavüzde bulunan Hıtay (Çin) keferesi ile başarılı mücadeleler yapılmış olup cihad ve gazaya devam olunmaktadır. Ülkemizin tanınmış fâzıllarından Hacı Rûzi Bey'in kendi isteğine binaen "Hacc" ibadetini ifa etmek için tarafınıza gönderilmesi vesilesiyle haddim olmayarak zât-ı âlinize bir Mushaf-ı Şerîf takdim edilmiştir. Hacı Rûzî Bey'in "Hacc" ibadetini yerine getirmesinden sonra tekrar dönmesi ve Hokand'a azimet ettirilmesi müracaatında yüce zâtlarınızın buna müsaâde eden cevaplarının gönderilmesiyle şeref bulacağımı ifade etmekle birlikte karar efendimimdir."*[173]

Hudâyâr Han tarafından gönderilen Hokand elçisi, İstanbul'da yaklaşık bir sene kalmıştır ve asıl amacı olan hac görevini de yerine getirmiştir. Mekke'den ülkesine dönerken

---

[170] Sarınay, a.g.m. s.8.

[171] Thierry Zarcone, "Doğulu ve Batılı Yolcuların İntibalarında Buhara Tekkesi", *3. Uluslararası Tarih Yarımada Sempoziyumu,* İstanbul 2008, s. 54.

[172] Наливкин, *a.g.e.,* s. 135.

[173] Abdülkadir Macit, *Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında XIX.yüzyıl Osmanlı-Hokand Hanlığı münasebetleri,* Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, İstanbul 2018. s.172.

yine İstanbul'a uğrayan Hacı Rûzî Bey, Osmanlı sadrazamına ülkesine dönmek isteğini iletmiştir. Sadrazam, Hokand elçisiyle görüştükten sonra, elçinin dönüşü ve dilekleri hakkında padişaha, özetle şu hususlara yer verilen bir tezkire sunmuştur.

> *"Bir müddetten beri Dersaadette bulunan Hokand elçisi, kış mevsimi gelmeden memleketine dönmek arzusunda olduğundan, kendisine harcırah olmak üzere otuz bin kuruş verilmesi, bir nişân-ı âlî ile bir lihye-i şerife ve örtü gönderilmesi uygun olacaktır. İstenmiş olan madencilerden vazgeçildiği bilindiğinden, buna gerek kalmadığı; ayrıca uzun müddetten beri İstanbul'da bulunan Özbek Tekkesi şeyhi Buhâralı Hacı Muhammed Efendi de memleketine gitmek istediği için kendisine münâsip bir yol harçlığı verilmesi ricâsında bulunduğundan, bu arzusunun yerine getirilmesi ile Buhâra emîrini de memnun etmek amacıyla kendisine hitâben bir iltifatnâmenin adı geçen şeyhle gönderilmesi; yazılacak mektupta Hokand Hanlığı ile Buhâra Emîrliği'nin birbirleri ile iyi geçinmeleri hususunda kesin tavsiyelerde bulunulması ve iki Müslüman taraf arasındaki düşmanlığın hilâfetçe son derecede esef verici bulunduğunun belirtilmesi ve adı geçen şeyhe yol masrafı olarak 25 bin kuruş verilmesi..."* istenmiştir.[174]

İstanbul'a gelen Türkistanlı devlet adamları ya da elçilerin vazifelerini tamamladıktan sonra Mekke'ye gitmek istemeleri, genelde önceden planlanmış bir durum değildi. Böyle beklenmedik değişikliklerin ortaya çıkması hem onlara destek olan Osmanlı Devleti için hem de Türkistanlı Müslümanlar için yeni bir maddi külfet anlamına gelmiştir. Mesela, 1283/1866 yılında İstanbul'a gelen Hokand elçisi Yakup Efendi asıl vazifesini ifa ettikten sonra yanındaki kardeşi ve altı kişilik maiyetiyle birlikte hacca niyetlenmiştir. Süveyş Kanalının açılması sonrası deniz yolculuğunun yaygınlaşmaya başladığı ilk yıllara denk gelen bu yolculuk için Yakup Han'a önce gemi ile İskenderiye'ye oradan Süveyş yoluyla Cidde'ye giden güzergâh seçilmiştir. Yakup Han başlangıçta kendisi ve beraberindekiler için böyle bir niyet taşımadığından yol masrafları ve diğer giderler için hazırlıklı değildi. Önceki uygulama ve devletin müsbet yaklaşımına istinaden Sultan Abdülaziz'e bir dilekçe yazmış, yol masrafları dışında kendisine 3000 kuruş verilmesini talep etmiştir.[175]

Hokand elçisi Seyyid Yakub Han, Türkistan illerinin yetiştirdiği en muktedir diplomatlardan biri idi. Bölgeye Osmanlı yardımı gidememiş olsa da, Osmanlı Devleti'nin Türkistan Müslümanları üzerindeki nüfûzunun devamı için bazı teşebbüslerde bulunmuştur. Bu elçilik vesilesiyle Osmanlı Devleti'nden aldığı cevabı güvenilir adamlarının vasıtasıyla

[174] *Belgelerle Osmanlı Türkistan ilişkileri*, Ankara 2004, Name-i Hümayun Defteri, nr. 12, s.58.
[175] Güler. a.g.m., s.6.

Hokand'a gönderdikten sonra, kendisi İstanbul'da kalarak Türkistan'daki durumu Osmanlı yöneticilerine iyice anlatmak üzere bir mektup yazmıştır. Mektubunda, Türkistan'daki durumun iyileştirilmesi hususunda Osmanlı Devleti'nin rolünün önemli olduğunu; bölgedeki Müslüman devletlerin birbirleriyle mücadeleyi sürdürmeleri durumunda Türkistan'da istikrarın sağlanamayacağını, Rus istilalarının engellenemeyeceği; bu sebeple bölgedeki yöneticilerle birlikte hareket etmeyi tavsiye ve teşvik eden mektuplar gönderilmesi gerektiğini belirtmekte idi.[176]

Hokand Hanı Muhammed Ömer Han (1809-1822) döneminde Osmanlı Devleti'ne elçi olarak gelip gitmiş olan Elhac Kurban Efendi 1269/1853 yılında hac vazifesini yerine getirmek arzusuyla İstanbul'a gelmiştir. Mekke'ye gidebilmek için Osmanlı Devleti'nden yardım talebinde bulunmuştur. Bundan dolayı onun ailesi ve yanında eşlik eden kişilere maddi yardım yapılmıştır. Elhac Kurban Efendi'ye ayrıca saygı gösterilmesinin sebebi de daha önce elçi olarak İstanbul'a gelmiş olmasıdır.[177] Elhac Kurban Efendi'nin kendi gerçek ismi Mamet Kasımov olması gerekir. Hacca gidip geldikten sonra ismi ile beraber Hacı lakabının birleşmesi ile adının Elhac Kurban Efendi veya Hacı Mir Kurban olarak değiştiği tahmin edilebilir.[178]

2.4. Devlet Görevlilerinin Hac Yapması

Yukarıda da belirtildiği üzere Türkistan'da devlet adamları da hac ibadetine ayrıca önem vermişlerdir. Tahtan indirilen veya hükümdarlık vazifesini başka birisine devreden han ve emir genellikle hacca gitmiştir. Bu tür hacca gidenlere, Muhammed Taragay Ulugbek (1394; 1409-1449), Hokand Hanı Hudayar'ı (1851-1882) örnek göstermek mümkündür. Ulug Beğ 1449 yılında din adamları ile beraber hac için yola çıkmıştır. Ancak Semerkand'a yakın olan bir köyde öldürülmüştür. Hudayar Han ise Orenburg şehrinden kaçarak kendine tabi devlet adamları ile hacca gitmiştir. Hac görevini yerine getirip dönüşte Afganistan'ın Herat şehri yanındaki Karruh köyünde hastalanarak vefat etmiştir.[179]

---

[176] Saray*, Rus işgali devrinde…s.93-94.*

[177] Macit, a.g.t., s. 143.

[178] Роза Абдыкулова, «Осмон мамлекети менен Кокон хандыгын ортосундагы дипломатиялык байланыштар тууралуу архивдик материалдар», *Социалдык билимдер журналы,* с.15. Бишкек 2006, б.4. (Roza Abdıkulova, Osmon mamleketi memen Kokon handıgının ortosunda diplomatiyalık bailanıştar tuuraluu arhivdik materialdar/Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı arasındaki diplomatik ilişkiler ile ilgili arşiv belgeler, *Sosyal Bilmler Dergisi,* Bişkek 2006. s.4).

[179] Ш.А. Хаитов, a.g.e.,s.89.

Hokand Hanlığı'nı 1822-1842 yıllar arasında idare eden Muhammed Ali Han 1839 yılında baş veziri Seyyid Bahadır'ı iki oğlu ile beraber İstanbul'a göndermiştir. Amacı Osmanlı Sultanı II. Mahmud'a bağlılığını bildirmek ve baş veziri Seyyid Bahadır'ın hacca gitmesi için yardım talebinde bulunmuştur. Seyyid Bahâdır Efendi Muhammed Ali Han'ın Osmanlı Devleti'ne sadâkatini arzetmesi Osmanlı Devleti tarafından memnûniyetle karşılanmasına rağmen, Türkistan hanlıkları ve Rusya ile olan mücâdelesine destek verilmemiştir. Ancak onun hacca gitme isteği gerçekleştirilmiştir. Seyyid Bahadır küçük oğlunu yerine vekil bırakmış ve büyük oğlu ile beraber hacca gitmiştir.[180] Hac vazifesini yerine getirdikten sonra Seyyid Bahadır, Osmanlı Sultanını ziyaret için dönüş yolunda İstanbul'a uğramayı arzu etmiştir. Bu isteği Mekke'de Hac Emiri'ne veya Surre Emini'ne iletilmiştir. Onların uygun görmesi ile büyük oğlu ile birlikte kervanla Şam'a gelmiş, oradan da Surre Emini ile beraber İstanbul'a ulaşmıştır. Vezir dilekçesinde maddi anlamda herhangi bir yardıma ihtiyacı bulunmadığını belirtmiş, maksadının sadece 5-10 gün kalarak Sultan'ı ziyaret olduğunu ısrarla vurgulamıştır. İstanbul'a geldikten sonra Surre Emini'nin durumu sadaret makamına iletmesi ile devlet protokolü uygulanmıştır. Surre Emini'nin Hokandlı vezirin hem hacda hem de memleketindeki hayırseverliğinden bahsetmiş olmalıdır ki, kendisine özel ihtimam gösterilmiştir. Öncelikle bir misafirhaneye yerleştirilmiş, ardından hem tercümanlık yapması hem de mihmandarlık için Ayazmalı Mustafa Efendi görevlendirilmiş, 3000 kuruş ilave masraf gideri tayin edilmiştir. Bu arada, Sultan II. Mahmud'un ölümü ile yerine tahta geçen Sultan Abdülmecid'e mesele iletilerek Seyyid Bahadır'ın görüşme talebi bildirilmiştir. Sultan bu talebe olumlu karşılık vererek pazar günü saat üç sularında mabeyn-i hümayunda görüşeceğini belirtmiştir.[181]

1849 yılında Hokand Hanzadelerinden Sadık Bey ve Buhara Hâkimi Mirza Şems hac kafilesini beklemek üzere İstanbul'da bir süre kalmıştır. Mustafa Güler'in fikrine göre onlar 5-6 aya kadar beklemek zorunda kalmışlardır. Bu süre içinde onların barınabilmeleri için bir özel konak ayrılmıştır. Yeme içme ve diğer ihtiyaclarını karşılamaları için de 1500 kuruş verilmiştir. Kendi ülkelerinde halk tarafından saygıyla hitap edilen ve zengin halk tabakasından gelen bu insanlar, her ay yada belirli bir zamanlarda Osmanlı yöneticilerinden maddi yardım istemek zorunda kalmışlardır. Bu durum kendilerini oldukça endişelendirdiğini Sadık Bey ve Mırza Şems yazdıkları dilekçelerde belirtmişlerdir. Ancak

[180] Güler, a.g.m., s. 7.

[181] *Belgelerle Osmanlı Türkistan İlişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar),* Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 2005, s.44.

hac vazifesini tamamlayıp ülkelerine dönüş yolunda tekrar İstanbul'a uğramalarının sebeplerinden biri de ilk başta güvenlik olmalıdır. Bununla beraber diğer sebepler de maddi yardıma ihtiyac duymaları ve ailesi ve cocuklarının İstanbul'da beklemeleridir. 1266/1850 yılında hac görevini yerine getirip tekrar İstanbul'a geri dönen Sadık Bey'e hac hazinesinden 180 kuruş yevmiye verilmiş ve buna ek olarak Trabzon'a kadar ulaşabilmesi için 5000 kuruş yol harçlığı temin edilmiştir. Sadık Bey ülkesine dönüşte İstanbul'dan Trabzon'a kadar vapurla ulaşmış, daha sonra karayolunu kullandığı anlaşılmaktadır. Görüldüğü üzere Sadık Bey hem hacca giderken hem de hacdan dönerken İstanbul'a uğramıştır. Osmanlı Devleti de her durumda Sadık Beye ve yanında eşlik eden kimselere gereken yardımı sağlamıştır. Hatta onlara yol harçlığı vermesi Osmanlı Devleti'nin hac ibadetine ve ayrıca Türkistan'dan gelen hacı adaylarına saygı duyduğunu ve önem verdiğini göstermektedir.[182]

Osmanlı Devleti Türkistanlı hacı ve hacı adaylarına sadece maddi olarak değil, yolculuk sırasında karşılaştıkları sorunları çözmek için her türlü yardımlarda bulunmuştur. Örneğin, 1225/1810 yılında Buharalı Mirza Hacı Sabir hacca giderken bir miktar parasını Şam valisi Abdullah Paşa alıkoymuştur. Bu durumu öğrenen Buhara Emiri Haydar, Osmanlı sultanına bir mektup göndererek Mirza Hacı Sabir'ın parasının geri verilmesini rica etmiştir. Osmanlı sultanı da buna cevap olarak bu konuda görevli olan en üst yetkililere verdiği emrinde, Abdullah Paşa'dan o paranın geri alınması, eğer mümkün olmazsa Şam bölgesinde ona ait olan emlak ve arazilerden tanzim edilerek İstanbul'a gönderilmesini istemiştir.[183]

2.5. Din Adamlarının Hac Yapması

Osmanlı Devleti Türkistan bölgesinden gelen din adamlarına da hacca gitmesi için yardımda bulunmuştur. Bu tür destekler onların kendi istekleri üzerine gerçekleşmiş ve belli miktarda nakdî ödemeler yaplımıştır. Mesela, 1267/1850 yılında Buharalı Nakşıbendî Tarîkatı Şeyhi Ahmet Efendi'ye iki aylık yevmiye tahsis edilmiş ve kendisini Mısır Vapur'u ile İskenderiye'ye göndermişlerdir.[184] Aynı yıl hac görevini yerine getirip, dönüşte İstanbul'a gelen Hokand Hanlığı şeyhulislamının oğlu Hacı Molla Ahmed Efendi'nin parası

[182] Güler, a.g.m., s.5.
[183] Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırını Hanlıkları Arasındaki Münasebetler Dair Arşiv Belgeleri, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yay. Ankara, 1992, belge no. 51, s. 107-108.
[184] *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan*…, s.116.

bittiği ve kendi ülkesine dönmek istediği için Osmanlı Devleti tarafından 500 kuruş atıyye-i seniyye verilmiş ve memleketine dönmesi sağlanmıştır.[185]

1855 yılında Buhara'nın en tesirli âlimlerinden biri ve Nakşibendî Şeyhi Süleyman Efendi yaklaşık 60 civarındaki müridi, kendi ailesi ile beraber haccetmek için yola çıkmışlar ve ancak Urfa'ya kadar gelebilmişlerdir. Yoluna devam edebilmek için Osmanlı Devleti'nden yardım talebinde bulunmuştur. Süleyman Efendi'ye hac yolculuğunu tamamlayabilmesi için belli bir miktarda nakit para verilmiştir.[186]

Hokand Hanlığı'nda adı Şeyhü'l-Alemi olan Muhammed Rahim Efendi 1283/1866 yılında hacca giderken İstanbul'a uğramıştır. Diğer hacı adayları gibi hac kafilesini beklediği sürece devlet tarafından misafir edilmiştir. Hac mevsimi yaklaştığında Mekke'ye vapurla gitmeyi düşünmüş, ancak Muhammed Rahim Efendi kendisi ile beraber gelen kişilerin hacca gidemeyeceklerini beyan ederek onların İstanbul'da kaldığı sürece ihtiyaçlarının karşılanması için yardım talebinde bulunmuştur. Bununla beraber dilekçesinin devamında kendisi için Mısır hazinesinden bir borç verilmesini istemiştir. Muhammed Rahim Efendi belki de vapur fiyatının düşündüğünden yüksek olması, üstelik yanında eşlik eden insanların beklenmeyen masraflarının çıkmasından dolayı borç istemek zorunda kalmış olabilir. Ancak onun talebi yerine getirilip getirilmediğine dair bir belge bulunmazsa da aynı durumdaki diğer belgelere verilen cevaplardan yola çıkarak Muhammed Rahim Efendi'ye ve yanındaki insanlara yardım edildiğini tahmin etmek mümkün.[187]

Bazen Türkistan hanları da, hac ibadetini yerine getirmek isteyen, ancak harcırah yardımı talep eden ve hac yolunda bulunan vilayetlerin emirlerinden güvenlik açısından ya da ikamet etmeleri için yardım almak isteyen şahısları İstanbul'a göndermişlerdir. Onların bazıları daha önce elçilik görevi üstlenmişse, bazıları sıradan insanlar olmuştur. Hokand Hanı Molla Ali Han (1858-1862) döneminde elçilik görevi olmayan Hacı Mirza Abdurrahman Can adlı birisi 1276/1860 yılında hacca gitmesi için yardım talebi ile İstanbul'a gelmiştir. Aynı sene İstanbul'a gelen Hoca Kurban Efendi de Mekke ve Medine'ye gitmek için yaptığı başvuruda yolculuğu ve bahsedilen şehirlerdeki ikameti sırasında herhangi bir sorunla karşılaşmaması için Mısır ve Hicaz Valiliklerine bir tezkere

185 *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan*…, s.117.
186 Sarınay, a.g.m..,s.8.
187 Güler, a.g.m., s.7.

yazılmasını istemiştir. Onun isteği kabul edilmiş ve kendilerinin temel ihtiyaclarının karşılanması, ayrıca konaklamaları için yardım edilmiştir. [188]

2.6. Türkistanlı Hacıların Mekke'ye Götürdükleri Hediyeleri

Bazı Türkistanlı Müslümanlar hacca giderken yanlarında çeşitli hediyeleri de almışlardır. Ancak o yüklerini yabancı ülkelerin gümrüklerinden geçirmeleri kolay olmamıştır. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin Türkistanlı hacılara gösterdiği hassasiyetinden olsa gerek, bölge yöneticileri hediye sandıklarını Mekke'ye İstanbul üzerinden göndermişlerdir. Örneğin, Buhara emiri Abdülahad'ın, (1885-1910) 1311/1884 yılında Hacı Mirza Şerif'in önderliğinde gönderdiği heyeti ve hediye sandığı İstanbul gümrüğünden kontrolsüz geçişine izin verilmiştir.[189] Söz gelimi Türkistan'dan Mekke'ye gönderilen hediyeler hakkında Camol Kamol şunları dile getirmiştir.

> *Suudi Arabistan'a yaklaşık saat gece ikilerde geldik. Yüzlerce sokak lambaları sanki gündüz gibi dışarıyı aydınlatıyordu. Hava inanılmaz derecede sıcak idi. Yüklerimizle beraber serinletilmiş odalara geçtiğimizde çok sevindik. Bizi orda müftü Muhammed Sadık Muhammed Yusuf hazretleri kendisi ağırladı. Biz onlara Türkistan'dan getirdiğimiz çeşitli hediyeleri takdim ettiğimizde bize çok minnettarlığını gösterdiler. Ayrıca hacı adaylarından biri Zakircan Bey kendisi ile beraber getirdiği "İslam Nuru" 1000 tane kitabı verdiğimizde çok sevinçle kabul ettiler.*[190]

2.7. Hicaz Demiryolu ve Türkistanlı Hacılar

Osmanlı Devleti tarafından 1900 yılında inşa edilmeye başlayan İstanbul- Hicaz Demiryolu'nun asıl amaçlarından biri hacca gitmek isteyen Müslümanların güvenliğini sağlamak ve meşakatli hac yolculuğunu kolaylaştırmaktı. Özellikle, Türkistanlı hacılar gibi kutsal topraklardan oldukça uzak bölgelerden gelen hacı adayları için bu projenin başlatılması müjdeli bir haber olmuştur. Bundan dolayı hacca giderken İstanbul'a uğrayan bazı Türkistanlı devlet adamları elinden gelen yardımda bulunmuşlardır. Mesela, Buhara Emirliği kuşbeglerdinden (sadrazamlarından) Astanakul 1316/1899 yılında Hicaz Demiryolu İane Komisyonu'na 37.846 kuruş göndermiştir.[191]

---

[188] Abdükadir Macit., a.g.t. s.84.
[189] Erşahin, "Osmanlı Devleti ve Türkistan Müslümanlarının Hac Seferleri"...s.234.
[190] Камол, a.g.e., s.10.
[191] Erşahin, Osmanlı Devleti ve Türkistan Müslümanlarının Hac Seferleri...,s.240.

Kırgız yöneticilerinden Şabdan Baatır 1904 yılında hacca giderken İstanbul'a uğramış ve o sırada yapılmakta olan demir yolu için 2000 ruble (altın kuruşlar şekilinde) katkı sağlamıştır. Bu yaptığı yardımı için Osmanlı sultanı Abdulhamit tarafından altın madalya ve 9 Mart 1904 yılında bunu kanıtlayan bir belge verilmiştir. Şabdan Baatır'ın Osmanlı sultanıyla görüştüğünü ispatlayacak bir belgeye rastlanmamıştır. Ancak hac ibadetini yerine getirip ülkesine döndükten sonra dünyaya gelen çocuğuna Acı Kabıl Abdulhamit ismini vermiştir.[192]

[192] Döoletbek Saparaliev, "Tarihi Kaynaklarda Şabdan Baatır Cantay Oğlu'nun Devlet Faaliyetleri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. VII, Sayı: 1, İzmir 2007, 127.

SONUÇ

Türkistanlı hacılar tarihin farklı dönemlerinde hacca giderken çeşitli hac güzergahlarını kullanmışlardır. Kutsal toprakların Türkistan bölgesinden uzak kalması hac ibadetinin ifasını zorlaştırıyordu. Üstelik o dönemlerde hac yolculuğu günümüzdeki gibi kolay değildi. Hac yolculuğu aylarca sürerdi. Her yıl hacca gidenlerin bir kısmı yolda hastalanarak vefat ediyorlardı. Bir kısmı da Arap Yarımadasındaki bedevi toplumların saldırılarına uğruyorlardı. Bununla beraber hac adayları Mekke'ye ulaşabilmeleri için bir kaç ülkelerin sınırlarından geçmesi gerekiyordu. Bu durum hac ibadetini uluslarası bir gündeme getirmiştir. Türkistanlı hacı adaylarının Mekke'ye gitmesini zorlaştıran sebepler de onları kutsal görevi yerine getirmekte vazgeçirtememiştir. Hatta bazı hacı adayları kendi hayatının güvence altında olmadığını bilerek hacca giderken yakın akrabaları ile hellalleşmişlerdir.

Bununla beraber meşakatli ve aylarca süren hac yolculuğu muhakkak bir miktar parayı gerektiriyordu. Bundan dolayı hacca herkes gidemiyor, yerli halkın belli bir tabakası, kendi harcırahını karşılayabilecek olanlar hac farizasını yerine getirebiliyorlardı. Bazı Türkistanlı Müslümanlar, özellikle devlet adamları görevlerini uzun müddete terkedemedikleri için kendi yerine başka bir adamı Vekili Hac olarak tayin etmişlerdir.

Türkistan bölgesinde hacca gitmiş olan birisine halk tarafından ayrıca saygı gösterilmiştir. Örneğin, yeni doğan cocuğa hacıların isim vermesi, hacılara kendi ismiyle beraber hacı anlamına gelen Kırgızcada "acı", Kazakcada "eci", Özbekçede "hocı" sıfatının kullanılması, hacıları kendi evlerinde ağırlamaktan gurur duymaları Türkistanlı Müslümanların hac ibadetine ne kadar önem verdiğini göstermektedir.

Çatışma dönemi olan XIX.yüzyılda Rusya'nın Türkistan bölgesine yayılmacı politikası, daha sonra Türkistan hanlıklarını işgal etmesi bölge Müslümanlarının dinî hayatını, onun içinden hac ibadetini de doğrudan etkilemiştir. Rus hükümeti kesin olarak hac görevini yerine getirmek isteyenlari engelleyemezse de onları kendi kontrolü altına tutmak

için çeşitli tedbirleri almıştır. Ayrıca hac mevsimi sırasında salgın hastalıkların baş kaldırdığını bahane ederek hacca gitmeyi engellemeye çalışmışlardır. Bazen de Türkistan bölgesindeki olaylar da hac ibadetini doğrudan etkilemiştir. Örneğin, 1898 yılında Medali Eşan'ın direnişi sırasında Türkistanlı Müslümanların hacca gitmesi yasaklanmıştır.

Türkistanlı Müslümanların hac ibadetinin ifasında Osmanlı Devleti'nin rolü büyüktür. Yolculuğunun bir süre uzamasına rağmen hacı adayları Osmanlı toprakları üzerinden hacca gitmeyi tercih etmişlerdir. Böyle bir tercihin en önemli sebebi de XVI. yüzyılda Hicaz bölgesinin Osmanlı topraklarına katılması, sultanlara bütün Müslümanların hâmisi ve halifesi sıfatını kazandırmıştır. Bundan dolayı Türkistanlı Müslümanlar hacca giderken Osmanlı halife sultanının başkenti İstanbul'u da ziyaret etmek istemişlerdir. Üstelik Afganistan, Hindistan ve İran ile sık sık meydana gelen anlaşmazlıklar Türkistanlı hacı adaylarının Osmanlı toprakları üzerinden Mekke'ye gitmelerine neden olmuştur. Buhara, Semerkand, Hokand gibi Türkistan şehirlerinden yola çıkan hacı adayları kervanlar vasıtasıyla Hazar denizine kadar gelmişlerdir. Oradan gemilerle karşı geçerler ve iki yoldan Osmanlı topraklarına ulaşıyorlardı. Birincisi Astrahan Hanlığı, İdil (Volga) Don nehri üzerinden Kırım Hanlığı ve İstanbul. İkinic yol ise Dağıstan'ın Derbent limanı, terek ırmağından gemilerle Osmanlı Devleti'nin doğu bölgelerinden deniz veya kara yoluyla İstanbul'a gelerek, genellikle deniz yoluyla, bazen de kara yoluyla Mekke ve Medine'ye gidiyorlardı. Ancak Rusya'nın Astrahan hanlığını 1556 yılında işgal etmesi Türkistanlı hacılara yol vermekte güçlük çıkarmışlardır. Bunun gibi sorunlara rağmen Türkistanlı hacılar İstanbul üzerinden hacca gitmeye devam etmişlerdir ve dönüşte de genellikle aynı güzergahı kullanmışlardır.

XIX. yüzyılda İstanbul üzerinden hacca giden Türkistanlı hacıların çoğunluğunu devlet adamları ve elçiler oluşturmaktadır. Çünkü hem devlet işlerini halletmişlerdir hem de Türkistan bölgesinden çok uzakta kalan Mekke'ye giderek hac farizasını yerine getirmek istemişlerdir. Onların bazılarının ilk başta hacca gitme niyetinin olmamasına rağmen Osmanlı Devleti'nin hacı adaylarına gösterdiği hürmetinden etkilenerek Mekke'ye gitmeye karar vermişlerdir. Osmanlı Devleti ihtiyaç duyan hacı adaylarına maddi yönden yardım etmişlerdir. İlk başta Türkistanlı hacılar Eyüp Sultan civarlarında çadırlarını kurarak barınma ihtiyaçlarını karşılamış ise daha sonra İstanbul'da XV. yüzyıldan itibaren kurulmaya başlayan Özbek Tekkelerinde konaklamışlardır. Özellikle XIX. yüzyılda Üsküdar Özbekler

Tekkesi Taşkent, Hokand, Semerkand, Buhara, Kaşgar, Merzilan, Andican, Nemengan, Karakul'dan gelen Türkisatnlı hacı adaylarına büyük hizmetler sunmuştur.

Sonuç olarak XIX. yüzyılda Türkistanlı hacıların hac yolculuğu günümüzdeki gibi kolay değildi. Üstelik bahsedilen yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türkistan hanlıklarının Rusya tarafından işgal edilmeye başlaması da bölge Müslümanların durumunu, onun içinden hac ibadetini de zorlaştırmıştır. Ancak bütün zorluklara rağmen Türkistanlı hacılar hac görevini yerine getirmeyi göz ardı etmemişlerdir.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Belgeleri

Belgelerle Osmanlı Türkistan İlişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 2005.

Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dair Arşiv Belgeleri, (1687 - 1908 Yıllar arası), Ankara 1992.

2. Yayımlanmış Kaynaklar

Акматалиев, Абдылдажан, *Манас эпосунун создугу*, Бишкек 1995. (Akmataliev, Abdıldacan*, Manas eposunun sözdügü/Manas destanı'nın sözlüğü,* Bişkek 1995).

Абдыкулова, Роза, «Осмон мамлекети менен Кокон хандыгын ортосундагы дипломатиялык байланыштар тууралуу архивдик материалдар», *Социалдык билимдер журналы,* с.15. Бишкек 2006. с.2-6. (Abdıkulova, Roza, "Osmon mamleketi memen Kokon handıgının ortosunda diplomatiyalık bailanıştar tuuraluu arhivdik materialdar/Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı arasındaki diplomatik ilişkiler ile ilgili arşiv belgeler", *Sosyal Bilmler Dergisi,* Bişkek 2006, s.2-6).

Айтматова, Зарнигор, *Ўрта Осиеда диний сиесат ва хаж зиерати тарихи масалалари (19-20 асрлар),* Бухара 2015, с. 56. (Aytmatova, Zarnigor, *Urta Osieda diniy siesat va hac zierati tarihi masalaları/Orta Asya'da dinî siyaset ve hac ziyareti tarihi meseleleri, (19-20 asrlar),* Buhara 2015).

Алыбаева, Гулнара, *Нарындын наркы, Жандуу жайлар жана барктуу билим,* Бишкек 2004. (Alibaeva, Gülnara, Narın narkı, Canduu caylar cana barktuu bilim/Canlı yerler ve değerli bilim, Bişkek 2004).

Alpargu, Mehmet, "Arduouos jorney to Hedjaz: Türkistan pilgrims,The Calıph and Istanbul", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* 54,1, Ankara 2014. s.401-416.

Armağan, Latif, "XVIII. yüzyılda hac yolu güzergahı ve menziller", Osmanlı araştırmalar derneği, 2000, s.73-118.

Алимова, Д, С. Шадманова, "Из истории поломничества мусльман Центральной Азии в Мекку", (коней XIX начало - XXI вв.) *O`zbekiston tarixi*. 2011. (Alimova, D., S., Şadmanova, *"*İz istorii polomniçestvo musulman Sentralnoi Azii v Mekku/Orta Asya Müslümanlarının hac tarihinden",(XIX.Yüzyılın sonu- XX.Yüzyılın başı), *Özbekston tarihi*, 2011.

Arminius, Vambery, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi,* Çev: Abdurahman Samipaşazâde Abdülhalim, İstanbul 2009.

Atalar, Munir, "Emir-î Hac", *TDVİA*, c. 11. İstanbul 1995, s. 131-133.

Bahattın, Orhan, "Hac ve Kurban Bayramı", *Hayat ve Tarih Mecmuası,* s.3, İstanbul 1963.

Bars, Emin, Mehmet, "Manas Destan'ında İslamî Unsurlar", *ResearchGate*, 2014, s.450-462.

Barthold, V., *Uluğ Beğ ve Zamanı,* Çev. Akdes Nimet Kurat, İstanbul 1930.

Bauman, Robert F., "Rusya'nın Türk bölgelerinde Yayılması", *Türkler,* c.18, s.581-588.

Bugubaev, Kurbangazy, "İslamın Orta Asya ve Kırgızistan'daki Dinamikleri", *Uluslararası Stratejik Bakış Enstitüsü,* Ankara, 2013, s.1-15.

Buzpınar, Tufan, "Osmanlı Hilafeti Meselesi: Bir Literatür Değerlendirilmesi", *Türkiye Araştırmalar Literatür Dergisi,* c. 2, Sayı 1, 2004, s.413-131.

Castagne, Joseph*, Türkistan Milli Kurtuluş Hareketi,* Çev. M. Reşat Uzman, İstanbul 1980.

Жусупов, Кенеш, *Шабдан баатыр*, Бишкек 1992, б. 13. (Keneş Jusupov, *Şabdan Baatır,* Bişkek 1992).

Жанузак, Телгожа*, Тарихи жер су аттарынын туп төркіні*, Алматы 2010. (Canuzak, Telgoca, *Tarihi cer su attarının tüp törkünü, /Tarihi yer ve su adlarının asıl maanası,* Almatı 2010).

Çarpaz, Hayri, "Çarlik Rusyası'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi,* İsparta 2011, s. 51-78.

Даниел, Брауэр, "Маккага йўл" *Турон*; 1993 йил, май.-s.30. (Daniel, Baruer, "Makkaga yol", / Mekke'ye yol", *Turon,* 1993.

Doğan, Faruk, "18 ve 19. Yüzyıllarda Şam-Medine Hac Yolu Güvenliği: Cerde Başbuğluğu", *Tarih Okulu Dergisi,* yıl 6, sayı XV, Eylül 2013.

Дулати, *Мухаммед Хайдар, Тарих-и Рашиди* (пер. с перс.). Алматы 1999. (Dulati, Muhammed Haydar, *Tarihi Raşidi,* Almatı 1999).

Erşahin, Seyfettin, *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar,* Ankara 1999.

Erşahin, Seyfettin, "Kırgızların İslamlaşması Üzerine Bazı Mülahazalar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XXXIX,* Ankara 1999, 393-438.

Erşahin, Seyfettin, "Osmanlı Devleti ve Türkistan Müslümanlarının Hac Seferleri (Çarlık Döneminden Günümüze)", *Diyanet İlmi Dergi, (Osmanlı Özel Sayısı), XXXV/1*, 1999. s.231-248.

Gömeç, Saadettin, Osmanlı Devleti'nin Türkistan ve Doğu Politikası ", *Yeni Türkiye, 31/731*, Ankara 2000.

Grigorev, E., “Russian Muslim Pilgrimages to Makkay in the Early Twentieth Century” *Kingdon of Sfudi Arabia in 100 years, studies and Researches.* Riyadth; 2008.

Hayıt, Baymirza, *Milli Türkistan Hürriyet Davası*, Çev. Timur Kocaoğlu, AKM Bas. Yay. Ankara 2004.

Hayıt, Baymirza, “Türkistan, Rusya ile Çin Arasında”, Çev. Abdülkadir Sadak, İstanbul 1975.

Ҳаитов, Ш.А.,“Чор Россиясининг мустамлакачилик сиёсати даврида Туркистон мусулмонларининг ҳаж зиёрати”, *Истории культурного наследия Бухари (10 - выпуск*), Бухара 2006. (Haıtov, Ş., A. “Çor Rossiyanin mustamlakaçilik siesati davrida Turkiston musulmonlarının hac zierati/Rus Çarlığı Döneminde Türkistanlı Müslümanların Hac Ziyareti”, *İstoria kulturnogo nasledia Buharı (10-vypusk*), Buhara 2006.

İnalcık, Halil, “Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü”, *Belleten,* Sayı: 46, Ankara 1948, s. 350-401.

Исабай, Калмукан, Байжан Ата, *Кажыга барган казактар,* Алматы 1996. (İsabay, Kalmukan, Baycan Ata, *Kacıga bargan kazaktar/Hacca giden kazaklar,* Almatı 1996).

Ибраимов, Мухаммед *Кыргыз макал -лакап учкул сөздөрү, www.bizdin.kg электрондук итепканасы, (Muhammed İbraimov, Kırgız makal lakap uçkul sözdörü)*

Kitapçı, Zekeriya*, Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, Konya 2004.

Қукандий, Нуруллохон Ҳожи, *Муборак ҳаж сафари,* Камалак 1991. (KUKONDİY, Nurulloh Hoci, *Muborak hoc safari/Kutsal hac seferi,* Kamalak 1991).

Камол, Жамол, *Маккайи- Муккарама Мадинайи- Мунаввара*, Ташкент 1992. (KAMOL, Camol, *Makkayi-Mukkarama Madinayi-Munavvara,* Taşkent 1992).

Кыргыз тарыхы, кыскача энциклопедия, Бишкек 2003. (*Kırgız tarıhı, kıskaça ensiklopediya/Kırgız tarihi, kısaca ensiklopediya*, Bişkek 2003).

Macit, Abdülkadir, *Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında XIX.yüzyıl Osmanlı-Hokand Hanlığı münasebetleri,* Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, İstanbul 2018.

Молдокулова, Динара, *Кыргыздардын салттык жүрүм-турум маданияты,* Бишкек, 2016. (MOLDOKULOVA, Dinara, *Kırgızdın salttık cürüm-turum madaniyatı/Kırgızların geleneksel adetleri ve kültürü,* Bişkek, 2016).

Наливкин, В., *Краткая История Кокандскаго Ханства,* Казань 1886. (NALİVKİN, V., *Kratkaya İstoriya Kokandskogo Hanstvo/Hokand Hanlığı'nın Kısaca Tarihi*, Kazan 1886).

Saray, Mehmet, Rusya'nın Türkistan'da Yayılması, *Türkler, c.18,* Ankara 2002.

Sarınay, Yusuf, "Türkistanlı Hacıların Ziyaret Merkezi Olarak İstanbul", *bilig - Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi 88*, 2019. s.1-18.

Saparaliev, Döoletbek, "Tarihi Kaynaklarda Şabdan Baatır Cantay Oğlu'nun Devlet Faaliyetleri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. VII, Sayı: 1, İzmir 2007, s.121-128.

Salih el-Muheymid, Ali b, "Karahanlılar ve İslam'ın Yayılmasındaki Katkıları", çev. Ali Aksu *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.5, Sayı: 1, 2001, s. 281-310.

Серебреников, А., *Кокандский походь*, 1875-1876г, Петербург 1904. (Serebrenikov, A., *Kokandskiy pohod, /Hokand yürüşü, 1875-1876 yıllar,* Peterburg 1904).

Suvari, Ali, *Hive Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılması*, Haz. Abdülhalik Çay, Orhun Yayınları, İstanbul 1977.

Simith, Grace Martin, "The Özbek Tekkes of İstanbul", *Der Islam*, Berlin 1980.

Schuyler, Eugene*, Türkistan Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları,* çev: Firdevs Çetin, Halil Çetin, İstanbul, 2007.

Suraiya, Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar: Osmanlı Döneminde Hac (1517-1683),* İstanbul 2008.

Шумилов, В., "Паломничество мусульман", *Туркестанские ведемости*, 1913. (Şumilov,V., "Palomniçestvo musulman"/Müslümanların hac seferi, *Turkestanskie vedemosti*, 1913).

Toğan, Zeki Velidi, *Bu günkü Türkîli Türkistan ve Yakın Tarihi,* İstanbul 1981.

Тогаева, А. З., *Железная дорога Ташкент – Оренбург и ее место в социально-экономической жизни Туркестана,* Ташкент 2010. (Togaeva, A, Z., *Jeleznaya doroga Taşkent-Orenburgi eie mesto v sosyalno-ekonomicheskiy jizni Turkestana, /Taşkent –Orenburg demiryolu ve onun Türkistan'daki hayat için sosyo-ekonomik rolü,* Taşkent 2010).

Тизенгаузен, В. Г., *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды.* Т. 1. Санкт-Петербург 1884. (Tizengauzen, V. G., *Sbornik materialov, otnosıaşihsiya k istorii Zolotoı Ordı/ Altın Ordo Devleti'nin tarihine bağlı materialler derlemesi*, Peterburg 1884).

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*. c. 2. TTK Yay, Ankara 1972.

Yaşayanlar, İsmail, "Bir Hastalık olarak Kolera ve Tarihte Kolera Pandimileri", *Toplumsal Tarih*, 2018.

Yalçınkaya, Alaaddin, *Türkistan 1856'dan Günümüze*, İstanbul 1997.

Yücer, Hür Mahmut, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf, (19.yüzyıl)*. İstanbul 2004.

Vurgun, Seda Yılmaz, *XIX.yüzyılda Seyahatnamelerin Işığı Altında Buhara Emirliği (Hanlığı),* Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstisüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2013.

Zarcone, Thierry "Doğulu ve Batılı Yolcuların İntibalarında Buhara Tekkesi", *3. Uluslararası Tarih Yarımada Sempoziyumu,* İstanbul 2008, s. 52-58.

Zarcone, Thierry*, Kudüs'teki Orta Asyalı ve Hintli Sufî Hacılar,* Çev: Berna Akkıyal, İstanbul 2011.

3. Ansiklopedi Maddeleri

Atalay, Munir, "Emîr-i Hac", *TDVIA, C.* 11, İstanbul 1995, s.131-133.

Aka, İsmail, *Timurlular, TDVİA,* C.41, İstanbul 2012, s.180-184.

Avcı, Casim, "Hilâfet", *TDVİA,* C.17. İstanbul 1998, s. 539-546.

Barthold, Vassiliy Viladimiroviç, "Türkistan", *İslam Ansiklopedisi,* C. XII/2, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1998.

Harman, Ömer Faruk, "Hac", *TDVIA*, C.14, İstanbul 1996.

Konukçu, Enver,"Hokand hanlığı*", TDVIA, C.18, İstanbul 1998,* s.215-216.

Kara, Mustafa, "Tekke", *TDVIA*, C.40, İstanbul 2011, s.370-379.

Özcan, Abdülkadir, "Hac", *TDVİA,*. C. 14. İstanbul 1996, s.413-416.

Öğüt, Salim, "İhram", *TDVİA,* C.21, İstanbul 2000, s. 539-542.

Saray, Mehmet, "Hive Hanlığı", *TDVİA, C.*18, İstanbul 1998, s.167-170.

4. Elektronik Kaynaklar

https://samil.ihya.org/ansiklopedi/bedel-hac.html (Erişim tarihi 22.05.2019).

http://www.asosjournal.com/Makaleler/996472333_60-mehmet%20emin%20bars.pdf. (Erşim tarihi: 24.05.2019).

http://www.elarna.net/m/koru_kk.php?tur=17&id=594819 (Erşim tarihi: 24.05.2019).

https://abai.kz/post/42445 (Erişim tarihi: 08.06.2019).

https://tr.pinterest.com/pin/368873025707704542/?lp=true (Erişim tarihi: 07.08.2019)

EKLER

Ek- 1. Hokand hakiminin veziri Seyyid Bahadır'ın, Farsça Tercümanı Örfi Efendi'yle birlikte padişahın huzuruna kabul edileceklerine dair irade-i seniyye.

(Kaynak: Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri).

Seniyyü'l-himemâ, kerîmü'ş-şiyemâ, devletlü, inâyetlü, âtıfetlü Efendim hazretleri,

Ma‘lûm-ı sâmîleri buyrulduğu üzre Hokand hâkimi tarafından geçen sene Der-sa‘âdet'e gelen sefîrler oradan çıkarıldığından bir senemürûrunda Hâkim-i müşârun-ileyhin vezîri makâmında olan Seyyid Bahâdır, küçük oğlunu yerine vekîl bırağarak büyük oğlunu bi'l-istishâb edâ-yı farîza-i Hacc-ı Şerîf itmek üzre Hind cânibinden semt-i Hicâz-ı mağfiret-tırâza âzim olmuşve farîza-i Haccı ba‘de'l-ikmâl metbû‘u olan Hâkim-i müşârun-ileyh ve sefîrleri haklarında şâyân buyurulmuş olan iltifât-ı aliyye ve inâyet-i seniyye-i hazret-i Pâdişâhîyi işitmişve kendüsi varlıklı âdem olduğundan bir şey emelinde olmayarak mücerred zât-ı şevket-simât-ı hazret-i şâhane Efendimiz hazretleri İmâmü'l-Müslimîn ve Halîfe-i rûy-ı zemîn olduklarından Âsitâne-i şevket-âşiyânelerine yüz sürmek ve mübârek dîdâr-ı lâmi‘u'l-envâr-ı hazret-i Hilâfet-penâhîlerinden istifâza-i leme‘ât-ı ibtihâc ve mefharet ümniyyesiyle fakat beş on gün ikâmetle ba‘dehû memleketi tarafına azîmet eylemek üzre diyâneten ve masârifeten bu def‘a Surre-i Hümâyûn Emîni Ağa bendeleriyle bi'l-mürâfaka mustashibi olduğu büyük oğluyla berâber Der-sa‘âdet'e gelmişve sâye-i şevket-vâye-i hazret-i şâhânede bu misillü arz-ı ihlâs ve ubûdiyyet ümniyyesiyle gelenler haklarındamürâ‘ât-ı lâzime icrâ olunageldiğine ve bi'l-husûs mûmâ-ileyh, işidildiğine göre memleketinde birçok hayrât ve müberrât ve tarîk-ı hacc-ı şerîfde hayli hasenâta muvaffak ve evsâf-ı hasene ile muttasıf kimesne idüğine binâ’en sâye-i hümâ-vâye-i hazret-i zıllu'llâhîde bu misillüler hakkında levâzım-ı mihmân-nüvâzînin îfâsı muktezâ-yı şîme-i kerîme-i saltanat-ı seniyye-i hazret-i şâhâneden bulunmuş olmak hasebiyle Fârisî Tercümânı Örfî Efendi bendeleri ma‘iyyetine ta‘yîn ile Üsküdar'da Ayazmalı Mustafa Efendi bendelerinin hânesine müsâfir virilerek masârifât-ı it‘âmiyyesiyçün Efendi-i mûmâ-ileyhe

cânib-i mîrîden ale'l-hesâb olarak üç bin guruş dahı celb ve i‘tâ itdirilmiş ve vâkı‘ olan iltimâsına binâ’en evvelki Pencşenbih günü li-ecli'l-mülâkât Bâb-ı Âlî'ye gelüp görüşülmesi ve keyfiyyât-ı mezkûre zât-ı vâlâlarına şifâhen dahı ifâde olunmuş olmağla mûmâ-ileyhin bir kerre dahı Mâbeyn-i hümâyûn-ı feyz-meşhûn-ı hazret-i şâhâneye celb ve taltîfi husûsunda her ne vechile emr ü irâde-i seniyye-i hazret-i şehin-şâhî şeref-sünûh buyrulur ise icrâ-yı iktizâ-yı münîfi bâbında irâde efendimindir.

M. Devletlü, inâyetlü, âtıfetlü, übbehetlü veliyyü'n-ni‘am-ı kesîrü'l-kerem Efendim hazretleri, Resîde-i dest-i tevkîr olan işbu tezkire-i âlîleri atebe-i süreyyâ-kevkebe-i cenâb-ı cihân-bânîye arz ve takdîm-birle meşmûl-i lihâza-i mekârim-ifâza-i hazret-i Pâdişâhî buyrularak mübârek ve mu‘allâ zât-ı ferişteh-simât-ı şâhâneye mahsûs olan şîme-i kerîme-i kadr-dânî ve kemâl-i eltâf-ı celîle-i mülûkâneleri iktizâsınca mûmâ-ileyhin hakkında ol vechile merâsim-i mihmân-nüvâzînin icrâsı güzel himmet buyrulmuşolup mûmâ- ileyhin bi-mennihî te‘âlâ yârınki Pazar günü sâ‘at üç sularına doğru Mâbeyn-i Hümâyûn’a dahı irsâliyle emel ve ümniyyesi olduğu üzre rû-sâyî-i hâk-i pây-i tûtyâ-sây-i cenâb-ı Hilâfet-penâhî ile hâ’iz-i rehîne-i fahr ü mesârr olması husûsuna âtıfet-i seniyye-i mülûkâne erzân buyrulduğu muhât-ı ilm-i âlî-i Âsafâneleri buyruldukda ol vechile mûmâ-ileyhin yevm-i mezkûrda vakt-i mezbûrda mûmâ-ileyh Örfî Efendi bendeleriyle bu tarafa irsâli bâbında emr ü himem hazret-iveliyyü'l-emrindir.

Hicri: (1255) / Miladi: (1840)

BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 36564

Ek-2. Buhâra Hâkimi'nin, Mirza Hacı Sabır'ın Gasbolunan Parasının Tahsilini Rica Etmesi

(Kaynak: Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri).

Şevketlü Kerâmetlü Mehâbetlü Kudretlü Veli-nimetim Efendim Pâdişâhım,

Buhârâ Hâkimi Haydar Şâh tarafından Mîrzâ Hacı Sâbir sefâretle vürûd etmiş olduğunu bâ-tâkrır ifâde edüp sürh işâretiyle takrîr-i mezkûr marûz-i huzûr-i hümâyûnları kılındıkda bâlâsına *"işbu gelecek dîvân-ı müşeyyedü'l-erkânımda sefîr-i mûmâ-ileyh hâmil olduğu nâmesini rikâb-ı kâm-yâbıma takdîm eylese olmuyor mu münâsibi üzre tanzîm oluna"* deyü hatt-ı hümâyûn-ı şâhâne şeref-sudûr olduğuna binâ'en şerif-i mûmâ-ileyh Bâb-ı Âlîye celb ile kendüye bir aded samûr kürk ve yanında olan oğlu ve bir kaç nefer âdemlerine münâsibi vechile hil'atlar ilbâs olunup me'mûriyeti ne vechile olduğu biblnmek içün hâmil olduğu tahrîrâtı taleb olundukda sadr-ı azamları kullarına ve makâm-ı kethudâ ve riyâsetde birer kıt'a mektûbu olup me'âlinde mîrzâ-yı mûmâ-ileyh mukaddemâ hacc-î şerîfden avdetinde Şâm Vâlîsi esbah Abdullah Paşa bî-vech mûmâ-ileyhin biraz akçasını almış olmağla reddi husûsunu istid'âden ibâret ve taraf-ı eşref-i şâhânelerine olan nâmesi dahi bu mazmûnda olduğundan me'mûriyeti devletçe olmayup hukûka müte'allık olduğuna binâ'en dîvâna dâhil olarak nâmesini tâkdim eylemesi atebe-i ulyâ-yı mülûkkânelerine rû-mâl oması iktizâ eylemediği ve nâmesi Bâb-ı Âlîye celb ve müşâr ve mûmâ-ileyhim taraflarına olan fârisî mektûblar ile berâber manzûr-ı hümâyûnları buyurulmak içün arz u takdîm kılındığı muhât-ı ilm-i âlîleri buyuruldukda emr ü fermân şevketlü kerâmetlü mehâbetlü kudretlü velî-ni metim efendim padişâhım hazretlerinindir.

Manzûrum Olmuşdur,

Şerif-i merkûm Buhârâ'dan şedd-i rahl edüp hakkını matlûb eder. Evvel emirde getirdiği tahrîrâtın mührini Buhârâ hâkiminin mukaddemâ gelen nâmesi mührüne tatbîk edüp mutabîk olduğu hâlde iddi'â eylediği mâlı ne mikdâr imiş defter edüp ba'dehû müdde'â-aleyh Abdullah Paşa'dan matlûb olunsun. Hâlâ Şâm Vâlisi Süleymân Paşa'ya ekîden emr-i şerîfim yazılup müşârün - ileyh tarafından gâsıb tarafına âdem gönderilüp matlûb eylesün, muhâlefet ederse Abdullah Paşa'nın Şâm'da olan emlâk u emvâlinden tazmîn ve tamâmen bu tarafa gönderesün. Şefir-i mûmâ-ileyhi tâ birle tanzîmine mübâderet ve avk u te'hîr ve imhâlden mübâ'adet ve ihkâk-ı hakka ihtimâm-ı tâmm oluna.

Ek-3. Buhâralı Şeyh Ahmed Efendi'nin Yevmiye Tahsisi ile Hacca Gönderilmesi

(Kaynak: Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri).

Devletlü Efendim Hazretleri,

Tarîkat-ı aliyye-i Nakşıbendiyye'den Buhârâlı Şeyh Ahmet Efendi;edâ-yı hacc-ı şerîf eylemek üzre çend nefer ıyâl ü evlâdıyla Dersâ'adet'e gelüp Yeni Câm'-i şerîfde iskân ederek şitânın takarrübü cihetiyle altı mâh kadar kendülerinin bir mahalde iskânlarıyla mikdâr-ı kâfî ma'âş tahsîsi istid'âsına dâ'ir efendi-yi mûmâ-ileyhin arz-ı hâli Meclis-i Vâlâ'ya ledel-i tâ sûret-i istid'âya nazaran evvel-emirde bunların hâl ve keyfiyetlerinin bit-tahkîk iş'ârı husûsunun taraf-ı vâlâlarına bildirilmesi lâzım gelerek mezkûr arz-ı hâl leften gönderilmiş olmağla keyfiyetin bit-tahkîk iş'ârı mütevakkıf-ı himmet-i behiyyeleridir.

19 S. (12) 67

Ma'rûz-ı Çâker-i Kemîneleridir ki,

Hâme-pirâ-yı ta'zîm ü ibcâl olan işbu fermân-nâme-i sâmî-i hazret-i vekâlet penâhîleri me'âl-i âlîsi ve arz-ı hâl-ı mezkûr mü'eddâsı rehîn-i îkân-ı çâkerânem olmuş ve Meclisi Zaptiyye ma'rifetiyle hâl ve keyfiyetleri Mehmet paşa Yokuşu'nda kâ'in Buhârâ Dergâh-ı şerîf-i Şeyhi Mehmet Efendi dâ'îleri tarafından ledet-tahkîk bunların zükûr ü inâs on nefer olarak Rusya Devleti himâyesinde memleket-i Buhârâ ahâlîsinden ve Türkmân tâ'ifesinden olup şâyân-ı atıfet-i seniyye bulunanlar haber verildiği meclis-i mezkûrdan ifâde olunarak zikr olunan arz-ı hâl leffen i'âde ve takdîm kıloınmış olmağın ol bâbda ve her hâlde emr ü fermân hazret-i men-lehül-emrindir.

3 Ra. sene (12) 67 Mehmet Emin

Atûfetlü Efendim Hazretleri,

Meclis-i Vâlâ'nın evrâk-ı müteferri'asıyla berâber manzûr-ı âlî buyurulmak içün takdîm kılınan mazbata-i memhûresi me'âlinden müstefâd olduğu vechile cânib-i Hicâz'a gitmek üzre mukaddemce Dersâ'âdet'e gelmiş olan Buhârâlı Şeyh Ahmet Efendi ile berâber olan ıyâl ü evlâdının emsâline tatbîkan iki aylık yevmiyeleri olan bin sekis yüz guruşun i'tâsıyla Mısır vapuruna râkiben İskenderye'ye gönderilmeleri tezekkür olunmuş ise de ol bâbda her

ne vechile emr ü fermân-ı hazret-i Pâdişâhî müte'allık buyurulur ise ana göre hareket olunacağı beyânıyla tezkire-i senâveri terkîm kılındı, efendim.

Fî 12. Ca. sene(1) 267

Ma'rûz-ı Çâker-i Kemîneleridir ki,

Hâme-pirâ-yı ta'zîm olan işbu tezkire-i sâmiye-i âsafâneleriyle zikrolunan mazbata ve evrâk-ı müteferri'asi manzûr-ı me'âlî-mevfûr-i hazret-i pâdişâhî buyurulmuş ve tezekkür istîzân buyurulduğu üzre meblağ-ı mezkûrun i'tâsıyla mûma-ileyhimin Mısır vapuruna râkiben İskenderye'ye gönderilmeleri mütte'âllık ve şerif-sudûr buyurulan emr ü irâde-i seniyye-i cenâb-ı cihân-bânî muktezâ-yı münîfinden bulunmuş ve mezkûr mâzbata ve evrâk yine savb-ı sâmî-i sadâret-penâhileri'ne i'âde kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

13 Ca. sene (12)67

(Meclis-i Vâlâ Mazbatası)

Buhârâlı Şeyh Ahmet Efendi'nin Meclis-i Vâlâ'ya i'tâ buyurulan bir kıt'a arz-ı hâl me'âlinde cânib-i Hicâz'a azîmet etmek üzre mukaddemce çend nefer evlâd ü ıyâliyle Dersa'âdet'e gelüp Yeni Câm'-i şerîfde iskân ederek mevsim-i şitânın hulûlü cihetiyle altı mâh kadar kendülerine bir mahalde iskânları kâfî ma'âş tahsîsi husûsu istid'â ve istirhâm olunmuş ve bunların hâl ve keyfiyetleri Zabtiye Müşîridevletlü paşa hazretlerinden lede's-sü'âl efendi-i mûmâ-ileyhin iyâl ü ve evlâdı on neferden ibâret olarak şâyân-ı âtıfet-i seniyye oldukları iş'âr kılınmış olup bu makûle muktâcının Dersa'âdet'e vürûdlarında münâsib olan mahalle misâfir verilerek iki mâh müddette beherine üçer guruş yevmiyye verilmesi mukarrer olduğuna vve bunlar dahi on nefer olarak iki aylık yevmiyyeleri olan bin sekiz yüz guruşun şeyh-i mûmâ-ileyhe i'tâsı emsâli iktizâsından bulunduğuna binâ'en meblâğ-ı mezbûrun Hazîne-i Celîle'den bi'l-hisâb verilmesi içün buyuruldu âlîleri isdâr ve bunların Mısır vapuruyla İskenderiye'ye gönderilmesi husûsunun dahi sa'âdetlü Muhtâr Beyefendi hazretleri bendelerine emr ü iş'âr buyurulması Meclis-i Vâlâ'da tezekkür kılınmış ve Nezâret-i Celîle-i Hâriciyye ile dahi muhâbere olunmuş ise deol bâbda ne vechile emr ü irâde-i seniyye-i vekâlet-penâhîleri müte'allık ve şeref-sudûr buyurulur ise ana göre icrâ-yı muktezâsı bâbında emr ü fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir.

25 R.(12)67 Meclis-i Vâlâ Üyeleri

Ma’rûz-ı Çâker-i Kemîneleridir ki,

Bu dâ’îleri Buhârâ ahâlî-i ulemâsından ve hân-kâh-ı Nakşiyye’den olup dört nefer tâ’ife-i nisvân ve çoluk çocuk kulları on nefer olarak hacc-ı şerîfe niyet ve seyyidü’l-enâmı ziyâret arzûsuyla gelüp dâr-ı saltanat-âşiyâna dâhil Yeni Câm’-i şerîfde kapu önünde iskân-ı garîb-i bî-mekân olarak iskân isek de şimdi fasl-ı şitâ ve bâ-husûs tâ’ife-i nisvân olup usret-i küllî olup vilâyetimiz ma’lûm mesâfeten ba’îd vaktiyle gelünmez (?) olarak cenâb-ı hazret-i vâcibu’l vücûd-ı şâhen-şâh-ı âlem efendimizin ömrüne berekât versin. Hâlife-i rûy-i zemîn sâye-i zıll-ı yezdânlarında penâh-gâh ve fasl-ı şitâ geçünceye kadar altı mâh mikdârı sadaka-i mülûkâneden onn efer misâfir kullarına kifâf-ı nefs ma’âş ve bir mahalde iskânımızı tahsîs ile emr ü fermân buyurulup altı mâh bu garîb kullarını misâfir buyurmalarını niyâz bâbında lutf inâyet efendim hazretlerinindir.

Bende

Buhârâlı Şeyh Ahmed ve On Nefer Kulları

Ek 4. Hokand Şeyhülislâm-zâdesi Hacı Ahmed Efendi'ye Atiyye Verilmesi

(Kaynak: Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri).

Atûfetlü Efendim Hazretleri,

Meclis-i Vâlâ'dan kaleme alınup melfûf arz-ı hâl ile berâber manzûr-ı âlî buyurulmak içün takdîm kılınan mazbata me'âlinden müstefâd olduğu vechile Hokand kişi-zâdelerinden Hacı Ahmed Efendi bu kerre vilâyeti cânibine azîmet edeceğinden ve âtıfet-i seniyyeye şâyân olup bu makûlelerin sâye-i ihsân-vâye-i hazret-i mülûkânede tatyîbi şân-ı âlî iktizâsından olduğundan mûmâ-ileyhebeş yüz guruş atiyye-i seniyye i'âsı tezekkür kılınmış ise de ol bâbda her ne vechile irâde-i seniyye cenâb-ı şehriyârî müte'allık ve şeref-sudur buyurulur ise ana göre hareket olunacağı beyâniyle tezkire-i senâverî terkîm kılındı efendim.

Fî 4 Ş. Sene (1)267

Ma'rûz-ı Çâker-i Kemîneleridir ki,

Resîde-idest-i ibcâl olan işbu tezkire-i sâmiye-i âsafâneleriyle zikrolunan mazbata ve azr-ı hâl meşmûl-i lühâza-i şevket-ifâza-i hazret-i şâhâne buyurulmuş ve tezekkür istîzân buyurulduğu vechile mûmâ-ileyhe ol mikdâr atiyye-i seniyye i'tâ olunması şeref-rîz-i sunûh u sudûr buyurulan emr ü irâde-i seniyye-i cenâb-ı mülûkâne muktezâyı münîfinden olarak mezkûr mazbata ve arz-ı hâl yine savb-ı sâmî-i âsafîlerine i'âde kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 5 S. sene (12)67

(Meclis-i Vâlâ Mazbatası)

Hokand Şeyhü'l-İslâm-zâdelerinden Hacı Ahmed Efendi'nin bâ-takdîm Meclis-i Vâlâ'ya i'tâ buyurulan bir kıt'a arz-ı hâlinde hayli müddet Dersa'âdet'de müsâfireten mukîm olarak bu kerre vilâyeti cânibine azîmet edeceğinden ve muktâc-ı âtıfet-i seniyye bulunduğundan bahisle bir mikdâr atiyye-yi seniyye i'tâsı istirhâm olunmuş ve sûret-i istid'âya nazaran efendi-i mûmâ-ileyh şâyân-ı âtıfet-i seniyye olduğu anlaşılıp bu makûlelerin sâye-i merâkim-vâye-i hazret-i mülûkânede tatyîbi şân-ı âlî iktizâzından bulunmuş olduğundan mûmâ-ileyhe dahi beş yüz guruş atiyye-i seniyye i'tâsıyla taraf-ı hazret-i pâdişâhî içün isticlâb-ı da'avât-ı hâyriyyesi Nezâret-i Celîle-i Hâriciyye ile bi'l-muhabere Meclis-i Vâlâ'da tezekkür kılınmış olmağın ol bâbda her ne vechile irâde-i

seniyye-i vekâlet-penâhileri müte'allık buyurulur ise ana göre keyfiyetin Mâliye Nezâret-i Celîlesi'ne havâle buyurulması bâbında emr ü fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir.

Fî 17 B. sene (12)67

Ma'rûz-ı Çâker-i Kemîneleridir ki,

Hokand Şeyhü'l-İslâm-zâdesi Hacı Molla Ahmed Efendi; demekle ma'rûf olup Dersa'âdet tarîkiyle hacc-ı şerîfe azîmet ve avdet ve bu tarafda bir müddet müsâferet ederek bu def'a Hokand diyârına azûmet ve Hokand Hâkimi'ne hitâben emir-nâme dahi ihsân buyurulmuş ise de mukaddemâ vürûdumuzda ve şimdi avdetimizde bir gûnâ atiyye-i seniyye-i cenâb-ı cihân-dârîye nâ'il olmadığımızdan ve abd-ı dâ'îleri müstahakk-ı inâyet ve'l-ihsân olduklarımızdan bahr-ı eltâf-ı aliyyelerinden mercûdur ki atiyye-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhî ihsân ve inâyetle mesrûren avdet ve azîmetlerimize müsâ'ade-i aliyyeleri erzân buyurulmak bâbında ve kâffe-i ahvâlde emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Bende

Hokand Şeyhü'l-İslâm-zâdesi

Hacı Molla Ahmed Efendi

Dâ'îleri

KİŞİSEL BİLGİLER
Adı Soyadı: Dyıkanbek SHAMSHİDİN UULU
Doğum tarihi: 10.01.1993.
Doğum yeri: Kırgızistan
Medeni hali: bekar
Uyruğu: Kırgızistan
Adres: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara
Tel: 05060269793
Faks
E-mail:dshamshidinuulu@mail.ru
EĞİTİM
Lise: Seydalı Medetov Lisesi
Lisans: Kırgızistan – Türkiye Manas üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü 2016
Yüksek lisans: Ankara Yıldırım Beyazıt üniversitesi
Doktora:
İŞ TECRÜBESİ
YABANCI DİLLER İngilizce, Rusça, Türkçe
ÖDÜLLER
YAYINLAR
ÜYE OLUNAN MESLEKİ KURULUŞLAR